

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Meij, C.O. (Otto) van der

Title: Tussen Oranje en Spanje : de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Issue Date: 2012-10-25

Hoofdstuk 10

Levensstijl en materiële cultuur

Onderzoek naar de materiële cultuur heeft zich in de afgelopen decennia in toenemende mate tot een aparte subdiscipline binnen de geschiedenis ontwikkeld.¹ Ook voor Breda zijn vrij veel boedelinventarissen bewaard gebleven mede dankzij de weeskamer, die een aparte studie naar dit onderwerp zeker rechtvaardigen. Voor de regenten geldt dit helaas veel minder. Mede daarom is er van afgezien in dit hoofdstuk aparte telling van allerlei huisraad te houden: dit zou slechts van nut zijn geweest bij een vergelijkend kader voor de gehele stad. In dit hoofdstuk gaat het vooral om een nadere uitdieping van de bezittingen van de stedelijke elite in het kader van een meer algemene indruk van hun levensstijl, de behandeling van een aantal aspecten van de stedelijke wooncultuur (uitgezonderd de keuken) en eventuele veranderingen in de materiële cultuur.

Het interieur van het Nederlandse woonhuis heeft altijd in een grote belangstelling gestaan.² Deze populariteit komt deels door doorkijkjes ervan op contemporaine schilderijen, zoals die van Johannes Vermeer of Pieter de Hooch, waardoor wij ons als het ware in de vertrekken zelf wanen. De laatste jaren worden echter steeds meer vraagtekens gesteld in hoeverre deze schilderijen realistisch zijn. Dit komt deels door de toegenomen aandacht voor de huisraad zelf. Kennis van en over de talloze voorwerpen, oftewel de materiële cultuur, is enorm toegenomen. Zoals gebruikelijk is het meeste bekend over Holland, de provincie waar tenslotte ook de meeste steden lagen. Hier ontwikkelde zich navenant de koopkracht onder de burgerij met de bijbehorende consumptiecultuur. Recent is aangetoond dat noch de spullen, noch de betekenis die hieraan werd gegeven door mensen uniform was in de Republiek: spreiding van het bezit kon naar plaats (regio) en tijd verschillen.³ Studie naar de wooncultuur in het zuiden van het land staat nog in de kinderschoenen.⁴ Innovatief was men hier vooral vanwege de introductie van de zogenaamde ‘salette’ of pronkkamer. Dit oorspronkelijk Zuid-Nederlandse verschijnsel zou pas later navolging krijgen in Holland, mede onder de invloed van de migratie van zuid naar noord.⁵ Huizen te Breda werden na de grote stadsbrand van 1534 overwegend in steen gebouwd en trapgevels domineerden. De meeste percelen in een stad waren smal maar diep. Velen hadden achter of ernaast nog een erf en soms ook een losse achterkeuken. Pas in de achttiende eeuw zou het aanzicht van de stad en de

¹ Vergelijk: Wijsenbeek, *Delft*; Kamermans, *Materiële cultuur*; Dibbits, *Vetrouwd bezit*.

² In het kader van het jaar van het interieur in 2001 verscheen een groot aantal boeken op dit terrein, voor een overzicht zie: De Vries, ‘Het interieurjaar 2001’.

³ Dibbits, *Vetrouwd bezit*.

⁴ Deze opmerking is vooral gereserveerd voor het noordelijke deel van het hertogdom Brabant, zie: De Mooij en Vos red., *’s-Hertogenbosch binnenskamers*; Hupperetz, *Het geheugen van een straat*.

⁵ Vandenbroeck, ‘De “salette”’.

wooncultuur zich drastisch wijzigen.⁶ Veel huizen werden voorzien van nieuwe gevels en een andere, meer symmetrische indeling van de vertrekken. Dit werd mede bereikt door uitbreiding aan de zijkant.

Kapitaalsvorming

Geld en contanten

Een groot deel van het vermogen van regenten was belegd in onroerend goed. Dit had als grootste nadeel dat hun geld niet onmiddellijk opeisbaar was. In tegenstelling tot wat men zou verwachten, vormde liquiditeit niet zo'n probleem doordat tegelijkertijd veel geld in huis werd aangehouden (zie tabel 9.1). Het aanhouden van contanten is op zichzelf genomen niet zo vreemd aangezien er nog geen banken bestonden of papiergeld in omloop was. Kredietverlening vormde daarentegen een van de cruciale pijlers onder het opkomend kapitalistische handelssysteem, waardoor West-Europa vanaf het eind van de Middeleeuwen aan zijn wereldwijde opmars begon. Het handelsverkeer verliep steeds meer via obligaties; geld op een bank zetten was er zelden bij, behalve in internationale handelscentra als Amsterdam. Ook Breda had sinds begin zeventiende eeuw een bank: de lommerd. Erg succesvol lijkt deze bank van lening niet te zijn geweest, getuige de problemen die telkens weer met de eigenaars ontstonden.⁷ Bovendien was deze instelling ook meer toegespitst op de minder welgestelde inwoners van de stad (vooral soldaten). De afwezigheid van banken en de dagelijkse behoeften maakten dat individuen soms grote sommen geld in huis hadden oplopend tot enige duizenden guldens. Wel werd dit in de zeventiende eeuw minder: kennelijk werd het steeds gebruikelijker om op krediet te leven, met name voor allerlei consumptieve bestedingen. Schepen mr. Sebrecht Sgraeuwen had eind zestiende eeuw voor tenminste vijftienhonderd gulden aan munten in huis, waarvan twee derde bestond uit 107 rozennobels die per stuk achteneenhalf gulden waard waren.⁸ Na zijn dood bevond zich in het huis van rentmeester Johan van der Kaay bijna fl. 13.500.-. aan gemunt zilver en voor nog eens honderdenzestien gulden aan gemunt goud.⁹ Het meeste bevond zich in zakjes van gelijke grootte à driehonderd gulden en zat in een ijzeren kist. Ook ontvanger Anthonis Franssen had beroepshalve eind zestiende eeuw een soortgelijke kist in huis om zijn geld veilig in op te bergen.¹⁰ Een van de nadelen van contant geld was de grote variatie aan munten en gewichtsoorten in omloop, die regelmatig werden bijgesteld of verboden. Wijlen zeepzieder en eenmalig schepen Jacob Marcelis van Deurne beschikte blijkens de specificatie van het moederlijk erfdeel van vierduizend gulden voor zijn dochter Barbara in 1607 over een grote hoeveelheid aan allerlei (buitenlandse) muntsoorten als Friese en Zeeuwse daalders, Franse kronen, Hongaarse dukaten etc. Het kistje met geld was reeds vier jaar eerder in het bijzijn van haar moeder verzegeld.¹¹

⁶ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 153 e.v.

⁷ Maassen, 'De bank van lening'.

⁸ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 393.

⁹ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 32.

¹⁰ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 250: litt. 27.

¹¹ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 252: litt. 11.

Het aanhouden van zoveel geld zou tevens kunnen worden uitgelegd als juist een gebrek aan directe investeringsmogelijkheden, verwijderd als men was van het commerciële geldcircuit van Holland met zijn diverse soorten van beleggingen.¹² Een van de meer vermogende regenten van de stad, mr. Willem Snellen, toont inderdaad dat sommige individuen worstelden met hun liquiditeit. In 1647 probeerde hij verwoed via de drossaard aansluiting te krijgen op diens Haagse netwerk op zoek naar andere vormen van geld:

Ick was over een wijle tijt met mijn e. heer drossart oversproocken om eenige sijnder obligatien die s.e. op't comptoir van Hollant heeft mij over te doen om soo groote packing van gelt niet te hebben, ende die obligatien sijn doch daetelijck gelt als men die begeert te lossen.¹³

Kredietverstrekking in Breda verliep daarentegen op geheel eigen wijze. Uit het vorige hoofdstuk bleek dat de elite hoofdzakelijk belegde in huizen en landerijen. Namens de vorige eigenaars en vanwege de ingewikkelde lokale eigendomsstructuur van grond, stonden hier vaak reeds vorderingen op. Dit waren meest cijzen of anders eerdere schuldbekentenissen. De bezittingen konden op hun beurt echter ook weer door de nieuwe eigenaar als onderpand worden gebruikt, voor wat in wezen een hypothecaire lening was. Zolang beide partijen het eens waren over de condities – een marktconforme rentevoet – kon deze cyclus zich eindeloos herhalen. Meestal diende een huis als onderpand, soms iemands totale vermogen.¹⁴ Vaak werd de aangegane schuld binnen enkele jaren afgelost. Op deze wijze werd groot-schalig geld aan elkaar geleend voor persoonlijke doeleinden of handelstransacties. Bedragen varieerden van enige tientallen tot vele honderden en soms zelfs duizenden gulden. Met name de koop van een huis, waarbij vaak de helft contant betaald moest worden, vroeg om een dergelijke private voorfinanciering. Tijdens het Spaanse interregnum verschaftte schepen dr. Godefroy van den Broeck bijvoorbeeld tweeduizend gulden aan oud-griffier mr. Gerard Havermans.¹⁵ Van dergelijke transacties wemelt het in de Bredase vestbrieven. Dit geld in de vorm van persoonlijke obligaties was niet geheel zonder risico. In wezen bestond er geen verplichting tot terugbetaling en met enige regelmaat zien we dan ook dat er tot gedwongen verkoop werd overgegaan om het geld terug te krijgen. Dit risico werd echter verkleind door het meer sociale dan commerciële doeleind van dergelijke transacties. Op deze wijze werd vooral een dienst verschaft aan familieleden en kennissen: het eigen surpluskapitaal werd zodoende omgezet in sociaal kapitaal.

Uit de boedels van de weeskamer blijkt tevens nog iets anders: ook bij regenten trok vaak een stoet aan schuldenaars voorbij na hun overlijden: behalve krediteuren, waren zij tevens debiteuren. Veel van wat werd geconsumeerd werd vaak op krediet aangeschaft en eenmaal per jaar verrekend: de weerslag van de consumptiemaatschappij werd in de zeventiende eeuw in de Republiek steeds groter. Het betreft hier in eerste instantie vrij alledaagse uitgaven zoals voor etenswaren, kleding en medische diensten. Bij een finale schuldvereffening vormden dergelijke persoonlijke obligaties vaak moeilijke posten, die daarom als de 'lastige boekschulden' werden gerubriceerd. Omdat al deze bedragen bij particulieren uitstonden en bewijzen hiervoor soms ontbraken of in de loop van de tijd in vergetelheid waren geraakt, was inning ervan beslist geen voldongen feit. De executeur-

¹² Whyman, *Sociability and Power*, 75.

¹³ NA, NDR inv.nr. 7946, f. 301r d.d. 19-03-1647.

¹⁴ Kappelhof, 'Zakendoen over grenzen heen', 163-164.

¹⁵ SAB, ORA inv.nr. 524, f. 112v-113 d.d. 24-11-1626.

testamentair moest hiervoor uitgebreid op reis, welke kosten weer van het sterfhuis afgingen en de indruk is dat hij zich daarbij zeker niet inhield qua onkosten. Zodoende diende vaak nog het nodige geld (vele honderden tot enige duizenden guldens) van de erfenis te worden afgetrokken, zoals ook eerder is gebleken uit tabel 9.1. De afhandeling van nalatenschappen was mede daarom per definitie een kwestie van jaren. ‘Het is nu al oover de sestijen jaer geleden dat u l. den boedel onder handen heb gehad: hoe kunt u l. het voor Godt verandtwoorden dat u l. dee erffgenaemen soo myshandelt’, schreef een familielid eens op een keer.¹⁶

De meest ontregelende factor voor wat betreft de vermogensvorming in Breda - en daarmee het meest bepalend voor het investeringsgedrag van de regenten en de staat van hun persoonlijke financiën - was daarentegen de voortdurende oorlogsstrijd in de regio. In de eerste plaats betreft dit de confiscaties door de vijand, te beginnen in 1568 door de Spanjaarden toen zij tegen een prominente groep calvinistische inwoners maatregelen afkondigden. Zij die vluchtten voor het gerecht (de Raad van Beroerte) riskeerden confiscatie van hun bezittingen en aldus geschiedde: de calvinistische elite van de stad werd zodoende zwaar getroffen. Dit trof overigens niet alleen Bredanaars. Ook de erfgenamen van iemand als voormalig raadsheer Willem de Vos werden bijvoorbeeld na 1581 getroffen door de confiscaties wegens landbezit aan de Moerdijk, dit terwijl notabene een ander familielid, Johan de Vos, op dat moment schout van Breda was. In onderstaande tabel zijn de jaarlijkse, geldelijke opbrengsten bijeengebracht.¹⁷

Tabel 10.1 Opbrengsten confiscatie 1568-1608

1568-71	3569-10		1594	1100- 1
1574	1813-18		1595	1047-11
1575	2906-15		1596	1966- 5
1585	2622-12		1597	2008-15
1586	2888-18		1598	2061-10
1587	5225- 5		1599	2060-19
1588	6114		1600	773-15
1589	3533-13		1603	735-15
1590	1996- 1		1604	691- 5
1591	1048- 8		1605	709-15
1592	471-10		1606	745-16
1591/2	1021- 3		1608	821-10
1593	1015- 2			

bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, inv.nrs. 18369-18393

Ogenschijnlijk betreft het hier geen grote bedragen. De sterke schommelingen op jaarbasis tonen wel hoe onzeker de economische tijdingen waren in de tweede helft van de zestiende eeuw en vormen op zich al bewijs genoeg voor de verstorende invloed van de oorlogshandelingen. Huizen stonden leeg of werden bezet door solda-

¹⁶ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 1022: brief van Johannis Burgmans d.d. Rotterdam 03-06-1726, in verband met de erfenis van zijn oom Cornelis Vingerhoets.

¹⁷ De hoeveelheden ontvangen in natura zijn hier buiten gelaten; hun opbrengst bedroeg minder dan tien procent van het geldelijk bedrag.

ten; allerlei vormen van landpacht werden niet geïnd of daalden navenant. De geringe huurwaarde van de huizen vanwege de economisch slechte tijden 'ende anderssins innegenomen oft zoo zeer verdorven ende gedestruet bij ende doir de soldaten aldaer in garnisoen liggende' noopten daarom tot nadere maatregelen. Begin 1585 werd besloten tot verkoop van de betrokken huizen over te gaan, waardoor de opbrengsten aanzienlijk stegen in de tweede helft van de jaren tachtig.¹⁸ Het stadsbestuur van na 1590, toen de stad weer was veroverd, probeerde verdere uitvoering van de maatregelen uiteraard tegen te gaan. Zij probeerde daarbij een nieuwe tactiek: omkoping. In 1600 werd een verguld zilveren schaal van bijna honderdvijftig gulden geschonken aan 'een sekeren goeden heer' uit Antwerpen voor zijn assistentie bij het 'ophouden' van de confiscaties.¹⁹ Het vrij hoge bedrag van deze gift, in combinatie met een blik op tabel 10.1, leert ons dat zijn diensten niet onopgemerkt zijn gebleven.

De geringe totaalopbrengsten verhullen daarentegen de individuele schade en vooral het cumulatieve effect van deze maatregel die duidelijk gericht was tegen een specifieke doelgroep. Voor sommige Bredase families als Van de Corput en Van de Kieboom betekende het een inkomstenderving van enige honderden gulden per jaar. De confiscaties hadden aldus het beoogde effect: ondermijning van de maatschappelijke positie van een deel van de elite die mede daarom emigreerden. Begin achttiende eeuw zouden de Staten-Generaal overigens hetzelfde proberen, maar dan gericht tegen het grondbezit van katholieken in de baronie.

Het was niet alleen de vijand die - direct of indirect - schade berokkende aan lijf en goed. In feite werd niets zo gevreesd als inkwartiering van de eigen soldaten: huizen raakten compleet uitgewoond, het beloofde servitiegeld voor hun onderhoud stapelde zich op en er was immer de potentie van muiterij. Dit alles noopte geregeld tot extra uitgaven. Meerdere regenten en burgers voorzagen de stad gedurende het Spaanse beleg van 1624-25 zelfs van noodleningen. Hoewel exacte bedragen per individu niet altijd kunnen worden gegeven, zijn wel enige namen bekend. Reeds in 1626 kreeg Marten Martenssen Spierinck de bijna negenhonderd gulden terug, die hij aan de soldaten had verstrekt.²⁰ In 1627 vroegen Dionys Cornelissen, Gerrit Pauls en consorten plus Adriaen Segers van Wijck, een bakker, om hun geld.²¹ In 1629 presenteerde zich voor de eerste keer (maar zeker niet voor het laatst) een groep uitgeweken burgers van Breda bij de Staten-Generaal om schadevergoeding vanwege de leningen. Leidende figuur hierin lijkt Maria van Giffen te zijn geweest, de weduwe van burgemeester Bartholomeus Snellen, tezamen met Jacob Wachmans en brouwer Jan Janssen Crillaerts. Het aandeel van Wachmans lag alleen al op tienduizend gulden. Zij werden overigens bij hun verzoek in tweede instantie bijgestaan door de secretaris van de Raad van State, Maurits Huygens: Bredase connecties bleven belangrijk.²²

De financiële misère van het beleg trof vrijwel iedere burger: van de kinderen in het weeshuis tot de twee nagelaten wezen van griffier mr. Gerard Havermans.²³ Zelfs de kerkmeesters leenden fl. 2.500.-.²⁴ Al het geld werd aan het in de stad aanwezige garnizoen verstrekt, voor wie geen geld binnen kon komen, maar die

¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 8: AM 1582-89, f. 133v-134 d.d. 25-01-1585.

¹⁹ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 286.

²⁰ Res. S-G digitaal, 25 maart 1626.

²¹ Ibidem, 5 augustus 1627.

²² Ibid., 9 januari, 28 mei, 18 juni, 25 oktober, 4 en 21 december 1629; 26 januari, 15 maart 1630; 9 januari 1632.

²³ Ibid., 18 en 21 december 1629.

²⁴ GAH, ONA inv.nr. 29, f. 40 d.d. 28-01-1629.

toch moesten worden blijven betaald. Het door de provincies van de Staten-Generaal opgebrachte geld in de legerlasten was om noodzakelijke redenen uitbetaald aan de Franse compagnieën; alleen Zeeland was nog zeventien maanden soldij à fl. 123.000.- achterstallig.²⁵ De Staten-Generaal wisten niet goed raad met deze en andere rekestes over de Bredase nood en talmde met een beslissing. De indieners werden voor betaling weliswaar doorverwezen naar de Staten van Zeeland, maar die maakten op hun beurt bezwaar. Over de kwestie werd desondanks hoog opgegeven vanwege de mogelijke negatieve gevolgen op de publieke opinie. De Bredase burgers hadden zich tenslotte rechtmatig en ‘met tranende oogen, bij maniere van spreken’ tot het hoge staatsorgaan gewend. Dit kon zo niet langer:

Hoe beswaerlick het den goede luiden moet vallen aen d’eene sijde vanden viant uijt het haere veriaecht ende van huijs, hofs ende al haer welvaeren gedeposseert te sijn; ende aen d’ander sijde van haere vrienden nu alsoo getracteert te worden.²⁶

De voormalig ontvanger van de stad Roelof Bacx, die nu veilig in Dordrecht zat, werd daarom alsnog gelast een overzicht samen te stellen.²⁷ Dat in hun liefde voor de stad Breda sommige individuen bereid waren geweest opmerkelijke offers te brengen, blijkt ook uit het handelen van de griffier van de Staten-Generaal. In 1625 verstrekte Cornelis van Aerssen de stad waar zijn zoon Johan als drossaard de scepter zwaaide, wegens poging tot ontzet in het voorjaar een speciale lening van maar liefst fl. 40.000.-.²⁸ De wijsheid van dit krediet en dat van de andere ‘patriotten’ mag in het licht van het bovenstaande echter worden betwijfeld, hoewel men na jarenlang wachten in de loop van de jaren dertig uiteindelijk wel zijn geld terugkreeg inclusief rente.

Ook het feit dat Breda een heerlijke stad was kwam de inwoners soms op extra kosten te staan. De heer kon grote geldbedragen van de stad vorderen in de vorm van curialiteiten bij zijn plechtige intrede of andere speciale gelegenheden als een huwelijk. In 1598 bijvoorbeeld werd besloten Filips Willem met vierduizend gulden te vereren voor zijn reis naar Spanje. De stad zat op dat moment zelf slecht bij kas, reden waarom de ‘gequalificeerde borgeren’ werd gevraagd elk vijftig gulden te lenen die later uit de accijnzen (opbrengst van de gemene middelen) zouden worden terugbetaald.²⁹ Met name de gegoede burgerij moest aldus bij tijd en wijle extra in de buidel tasten, met als gevolg een zekere beperking van hun financiële armsgang.

Effecten

Het investeringspatroon van de Bredase stedelijke elite was om begrijpelijke redenen nogal conservatief van aard. Waardepapier bestond vooral uit particuliere obligaties; aandelen waren zeldzaam.³⁰ De financiële weerslag van het grote avontuur van de Republiek overzee bleef hoofdzakelijk beperkt tot de stedelijke burgerij in

²⁵ NA, ASG inv.nr. 4955: Lias lopende; overzicht Raad van State met betrekking tot de legerlasten d.d. 06-12-1629.

²⁶ Ibidem, inv.nr. 4951; Lias lopende d.d. 23-07-1627.

²⁷ Res. S-G digitaal, 7 en 25 augustus, 20 en 21 oktober 1627. Het overzicht is bewaard gebleven in het archief van de Raad van State, inv.nr. 2501.

²⁸ NA, Collectie Van Aerssen van Voshol, inv.nr. 8 f. 19v.

²⁹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 147.

³⁰ Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*, 128.

de zeeprovincies.³¹ De twee schepenen die in de zeventiende eeuw aandelen in de VOC bezaten, waren niet toevallig allebei uitheems: de een (Philips du Jardin) was hoofdzakelijk in Holland gegoed en de ander (Johan van Lansbergen) kwam uit Zeeland. Wegens de jaarlijkse dividenduitkering, stuurde Du Jardin in de tweede helft van de jaren veertig wel telkens iemand vanuit Den Haag naar de Kamer Amsterdam.³² Pas aan het eind van de zeventiende, begin achttiende eeuw komen voor het eerst beleggingen in waardepapier voor. Op een vermogen van bijna fl. 50.000.-, dat bestond uit zeer uitgebreid grondbezit verspreid over heel West-Brabant tot aan Zeeland toe, had mr. Jacob Knaap in 1704 een obligatie van duizend gulden op het gewest Holland uitstaan: nog geen twee procent dus van zijn totale vermogen. Deze oud-schepen was aan het begin van zijn bestuurlijke carrière de substituut van de rentmeester van Klundert en Niervaart geweest en werd later de ontvanger van de verponding voor de Baronie.³³

Hoewel zijn vermogenssamenstelling daarmee in wezen nog altijd het tegenovergestelde beeld vertoont van dat van Hollandse regenten in de achttiende eeuw, is tegelijkertijd wel waar te nemen dat beleggingen in de overheidsschuld ook voor de Bredase elite steeds aantrekkelijker werden.³⁴ Voor de weduwe van stadhouder mr. Johan van Goor lag deze verhouding in 1720 al aanzienlijk anders. Haar huizen- en grondbezit, hoofdzakelijk onder Teteringen gelegen, werd getaxeerd op fl. 5.716.-; op het generaliteitskantoor in Den Haag had zij daarentegen obligaties van fl. 6.976.-, plus een lijfrente van oorspronkelijk duizend gulden. Daarnaast was in 1711 zeshonderd gulden belegd in de prijsloterij van Holland.³⁵ De weduwe van rentmeester Josias Eckhardt bezat in 1729 voor iets meer dan vijftienduizend gulden aan effecten, verspreid over de volgende fondsen: Engeland (stadhouder-koning Willem III) fl. 8.000.-; Breda fl. 3.000.-; Holland (Sociëteit van Den Haag) fl. 7.400.-; Spanje fl. 2.000.-; de Generaliteit fl. 4.000.- en de Staten van Utrecht fl. 2.104.-.³⁶ Ook de broer van rentmeester Huybrecht Kip, die na zijn actieve carrière in dienst van het Staatse leger in Breda ging wonen, bezat obligaties op de Generaliteit (fl. 8.000.-), Spanje (fl. 10.000.-) en Holland (fl. 19.500.-).³⁷ Opvallend aan beide is dat zij al relatief vroeg in de achttiende eeuw deels kozen voor buitenlandse obligaties; solide overheidsfondsen werden echter hoe dan ook geprefereerd boven aandelen.³⁸

Ook de stad deed bij tijd en wijle een beroep op de gegoede burgerij voor het lenigen van haar nood.³⁹ Reeds kwamen voorbeelden aan bod hoe zij op die manier de prins van Oranje, als heer van Breda, ondersteunde bij het innen van hun curialiteiten of geld voorschoten bij een belegering. In Steenberg en zat het stadsbestuur zo krap bij kas na de verovering van de stad in 1622, dat de burgers in de vorm van een belasting zelfs een gedwongen lening werd opgelegd.⁴⁰ Dit was eerder eveneens in Geertruidenberg gebeurd.⁴¹ In Breda ontstond na 1637 een ander structureel

³¹ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 111.

³² GAH, ONA inv.nr. 40, f. 216 d.d. 28-11-1644; ibidem, inv.nr. 42, f. 326 d.d. 01-12-1646; ibid., inv.nr. 43, f. 267 d.d. 05-12-1647; ibid., inv.nr. 44, f. 3 d.d. 14-01-1649; ibid., inv.nr. 44, f. 162 d.d. 29-12-1649.

³³ Ibidem, inv.nr. 281, f. 33-36 d.d. 25-01-1669: de overeenkomst werd gesloten met mr. Laurens Baeck.

³⁴ Vergelijk: De Jong, *Met goed fatsoen*, 108 e.v.

³⁵ SAB, ORA inv.nr. 577, f. 61-65 d.d. 19-03-1720 en f. 85-91 d.d. 08-04-1720.

³⁶ SAB, boedeladministratie schepenenbank inv.nr. 4 litt. 31.

³⁷ SAB, ONA inv.nr. 598, akte 162.

³⁸ Vergelijk: Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*, 125.

³⁹ Vergelijk voor Bergen op Zoom: Van Ham, *Macht en gezag*, 319.

⁴⁰ HCHM, Stadsbestuur Steenberg, inv.nr. 1001.

⁴¹ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg inv.nr. 44: ordonnantieboek 1593-1625, f. 30v-31.

financieel probleem, in de vorm van de zogenaamde servitiegelden. Dit geld moest door de overheid worden betaald voor het logies van de soldaten in de stad. Het geld hiervoor, waarvan de bedragen aardig konden oplopen, kwam echter te laat, gedeeltelijk of helemaal niet. Dit betekende dat burgers dit aan het stadsbestuur moesten voorschieten. Zo leenden in 1637-38 burgemeester Johan van Aerssen fl. 4.000.-, drossaard Cornelis van Aerssen fl. 1.600.-, Pieter van Bernagie fl. 1.600.-, Hendrik Joosten fl. 1.000.- en Philips du Jardin fl. 800.-. Johan Crillaerts, burgemeester van Geertruidenberg, leende echter eveneens fl. 4.000.- en ritmeester Anthonis Crocq fl. 2.000.-.⁴² Tien jaar later had burgemeester mr. Willem Snellen inmiddels voor meer dan tienduizend gulden aan tegoeden op de stad, Pieter van Bernagie iets meer dan achtduizend gulden, secretaris Jacob Hanecop bijna vijfduizend gulden en de griffier van de lenen Dionys van Rucphen eveneens.

De lijst met namen van burgers die voor enige honderden tot duizend guldens tegoeden hadden uitstaan bevat tientallen personen, waaruit duidelijk blijkt dat de hele burgerij het slachtoffer was.⁴³ Het thema van de servitiegelden werd daarom ook steeds gevoeliger als politiek item en ging de stedelijke gemeenschap verdelen in de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw.⁴⁴ De stedelijke context maakte dus dat de gegoede burgerij dienovereenkomstige beslissingen nam omtrent haar eigen financiële uitgaven waarbij ze soms ook niets te kiezen hadden. Een dergelijke betrokkenheid betaalde zich maar zelden terug in winst. In ruil voor hun servitiebiljetten, kregen zij obligaties of verbandbrieven tegen rente. Reeds eind zestiende eeuw had de magistraat gewaarschuwd voor de woeker in dergelijk schuld papier.⁴⁵ De servitiebiljetten gingen in de zeventiende eeuw desondanks als betaalmiddel een geheel eigen leven leiden. De lakenkoper Adriaan Biekens bezat bij zijn dood in 1622 voor fl. 86-9 aan 'goede affgeteeckende ende geregistreerde servitiebiljetten ... noch al onbetaelt wesende'. Ook de stad nam ze, in plaats van belastingafdrachten, vaak in. Toen schepen Jacob Wachmans in 1683 zijn huis in de Visserstraat verhuurde, werd uitdrukkelijk gestipuleerd dat betaling 'in harden gelde, ende met egeene servitebilletten' zou gebeuren.⁴⁶ Wachmans liet zich duidelijk geen knollen voor citroenen verkopen: het hele systeem was zojuist in het jaar ervoor door de Generaliteit afgeschaft.

Speculeren met geld was er voor de Bredase elite dus zelden bij, enkele uitzonderingen daargelaten. In 1720 raakte de gehele Republiek, in navolging van Engeland en Frankrijk, bevangen door een ongekende speculatiekoorts. De centra van deze windhandel (zoals dit fenomeen later zou gaan heten) lagen in Den Haag en Rotterdam.⁴⁷ Uit het hele land stroomden de inschrijvingen binnen ook uit de generaliteitslanden, ondanks de geringere financiële draagkracht van zijn bewoners. Breda telde in totaal negen intekenaars van wie er op dat moment één schepen was: Jacob Pesser. Hij had zich ingeschreven voor tienduizend gulden en oud-schepen Johan Frederik Tromer zelfs voor het dubbele bedrag.⁴⁸ Ter vergelijking: Den Bosch telde vijftien intekenaren, Geertruidenberg drie, Bergen op Zoom twee, Heusden twee

⁴² NA, NDR inv.nr. 8008, f. 51r-v (extract stadsrekening 1640).

⁴³ Ibidem, f. 65r-68v.

⁴⁴ Zie eerder hoofdstuk vier.

⁴⁵ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 77 d.d. 25-10-1598.

⁴⁶ SAB, ONA inv.nr. 311, f. 1-v d.d. 01-01-1683.

⁴⁷ Slechte, "*Een noodlottig jaar*".

⁴⁸ GAH, Archief Compagnie van belening, inv.nr. 10. Voor fl. 20.000.- stonden genoteerd: ene G. van Ravenswegh [in de Bouwerij], G. van Kinschot (op last van zijn zuster), Bernardus Decker en Pr. M. de Mestral (kolonel van de Zwitsers). Maria Beens, weduwe van de koopman Franchois Righolt [Ginnekenzeind in de Rode Hand], onderschreef voor fl.12.000.- aan actien, A. van Son fl.10.000.- en de weduwe Van der Delft [op de Veemarkt] fl.4.000.-.

(waaronder oud-burgemeester Laurens de Voo) en Oosterhout en de Hoge Zwaluwe ieder één intekenaar. Wederom valt dezelfde mix te herkennen van generaliteitsbeambten als G. Hallij, commies van de vivres en ammunitie in Geertruidenberg, militairen en kooplieden – met slechts een enkele regent daartussen. De impressie dat de politieke elite hetzij wegens een gebrek aan middelen, hetzij uit voorzichtigheid zich afzijdig hield wordt opnieuw bewaarheid. Overigens gingen de Engelse bedenkers van dit ingenieuze fraudeplan later gehuld achter de zogenaamde ‘Brabant screen’ na hun vlucht naar de Zuidelijke Nederlanden, vanwaar ze niet konden worden uitgeleverd.⁴⁹

Behalve de grote rol van de identiteit van de stad in de wijze waarop financiële regelingen werden aangegaan gold dat eveneens voor het individu die, op basis daarvan, geheel eigen beslissingen nam die met eventuele winst niets van doen hoefden te hebben. Een deel van het vermogen van katholieken werd bijvoorbeeld gebruikt om de geestelijkheid te onderhouden of anderszins de behoeften van de kerk te ledigen.⁵⁰ Tot welke bijzondere constructies dergelijke maatschappelijke verhoudingen in Breda konden leiden, blijkt uit de koopman Johan de Wyse. Een flink deel van zijn vermogen werd begin achttiende eeuw aangewend tot het stichten van een klooster in Meersel-Dreef.⁵¹ Voor het overige valt op dat, hoewel het welvaren van Breda in het algemeen zeer toegedaan, hij geen enkele investering in de (landelijke) overheid deed. Een groot deel van de (katholieke) bevolking in Staats-Brabant hield zich waarschijnlijk aan deze ongeschreven wet en handelde eerder naar het eigen sociale vermogen dan naar enige vorm van economisch kapitaal.

Om deze ondersteuning nog aantrekkelijker te maken beschikten katholieken in de Zuidelijke Nederlanden in elk geval vanaf 1618 over een eigen fonds, de zogeheten Bergen van Barmhartigheid die in dat jaar in de belangrijkste steden werden opgericht.⁵² Helena Melis, geestelijk dochter en een kind van de oud-schepen mr. Melis Janssen, bezat toen zij in 1692 overleed twee obligaties van respectievelijk fl. 3.400.- en fl. 1.000.- van de Berg van Barmhartigheid te Brussel.⁵³ Een ‘geestelijke dochter’ van de Bredase jezuïeten, Anna Biekens, beschikte over fl. 50.000.- aan lijfrenten geplaatst bij Zuid-Nederlandse jezuïetencolleges.⁵⁴ In hoeverre zij en anderen bijzonder vermogend waren verdient nader onderzoek, evenals hun situatie te Breda meer in het algemeen. De bewoonsters van het Begijnhof lieten meestal kleine sommen geld na en wat zilver.⁵⁵

Zilver, goud en sieraden

In menig huishouden vormden zilveren gebruiksvoorwerpen plus gouden juwelen de kostbaarste bezittingen: bij de inventarisatie van de boedels volgen zij daarom stevast op het aanwezige geld. Het aantal en de betekenis van deze objecten verschilde daarentegen aanzienlijk voor de verschillende vermogensklassen.⁵⁶ Jonker

⁴⁹ Carswell, *The South Sea Bubble*, hoofdstuk 13.

⁵⁰ Streng, ‘Uyt liefde van de catholyke religie’, 132 e.v. Zie ook hoofdstuk negen.

⁵¹ Kappelhof, ‘Zakendoen over de grenzen heen’, 167-170.

⁵² Delatte, *Inventaire des archives des Monts-de-Piété*. Het zou interessant zijn om de bewaard gebleven rente- en betalingsboeken van deze organisatie nader op personen te ontsluiten om te zien wie hierin investeerden.

⁵³ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 38 d.d. 29-08-1693.

⁵⁴ De Lepper, ‘Stadhouder Goswinus van Bernagien en de Bredase katholieken’, 43.

⁵⁵ Zie: Juten, *Cartularium*, 261-286 (aanhangel).

⁵⁶ Wijsenbeek, *Delft*, 144.

Gabriël de Biest – hofmeester van Karel V, en later kamerheer van graaf Hendrik III van Nassau - bezat drie gouden ketens, waarvan een ‘met een gouden draecxken daerinne gemaect waren gereetscap om de tanden mede te poteren ende de ooren’ ter waarde van bijna honderdvijftig gulden.⁵⁷ Dat goud en zilver oorspronkelijk inderdaad een adellijke belegging was, blijkt ook uit de diverse kopers van zijn spullen rond 1545: de markgraaf van Antwerpen kocht voor iets meer dan tweeduizend gulden een andere keten die meer dan veertien mark woog en al het zilverwerk waaronder twaalf schalen, een ‘becken metten pot’, twee kannen, twee flessen, twaalf kroesen, twee zoutvaten, zes lepels en een grote groenachtige roemer (glaswerk) met een zilveren vergulde deksel en zilveren vergulde voet, werd voor ruim fl. 1.200.- gekocht door ‘de prinsesse’. Breda had van oudsher gerenommeerde zilversmeden binnen haar muren, al kwam het meeste zilver in de stad toch uit Holland vandaan.⁵⁸ Ook hun carrières werden door de oorlog geraakt. Een Spaanse zilversmid die in 1585 vanuit het katholieke Breda naar zijn vaderland terugkeerde (mogelijk als gevolg van de economisch slechte tijden), werd notabene in zijn thuisland het slachtoffer van de Inquisitie wegens zijn verdachte verblijf in de Noordelijke Nederlanden.⁵⁹

Bezit van zilver lijkt onder de Bredase stedelijke elite geen hoge vlucht te hebben genomen, maar ook hier vallen goede redenen voor aan te geven. In 1577 hadden de burgers van Breda al hun edelmetaal moeten inleveren. Hiervan werden zogenaamde ‘silvere clippen’ (noodmunten) geslagen om het rantsoen van het Duitse garnizoen mee te kunnen betalen, waarmee een plundering van de stad werd voorkomen. Wat de elite hierbij kwijtraakte, bestond hoofdzakelijk uit gebruiksvoorwerpen: (bier)kroezen, schalen en lepels.⁶⁰ Een enkeling als Willem Snellen bleek in het bezit van een zilveren keten. Nog zeldzamer was het zilveren beslag ‘van een note’, dat Willem Rovers bij twee gelegenheden overhandigde. Het ging hierbij om een zogeheten kokosnootpul: een flapkan met een gepolijste kokosnoot in een montuur waarbij de voet, oor en scharnierend deksel van zilver waren. Hiervan zijn er uit Breda notabene twee bewaard gebleven voor het eind van de zestiende eeuw.⁶¹

Nog jaren later vormde terugbetaling van de waarde van al het ingeleverde zilver een vaste post in de stadsrekeningen. Ook tijdens het beleg van 1624-25 werden opnieuw noodmunten geslagen.⁶² Uit de boedel van lakenkoper Adriaan Biekens, die bijna twintig jaar lang gezworene van de lakenhal was geweest, werd bijvoorbeeld voor ruim tweehonderd gulden aan zilveren voorwerpen ingeleverd.⁶³ Het familiezilver werd zo grotendeels omgesmolten, maar niet alles. Voor de voorkinderen uit zijn eerste huwelijk werden twee lepels en een beker achtergehouden: de lepels waren voorzien van de initialen C.A. en, volgens een opmerking in de kantlijn, ‘gecome van borgemr. Cheeus’. Biekens’ eerste vrouw was inderdaad een van diens dochters geweest. Zilver bood al vroeg een goede gelegenheid om familiewapens in te laten graveren.⁶⁴ Uit de boedel van de rijke brouwer Cornelis Jans-

⁵⁷ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 170. Dat maakt deze daarmee tot de vroegst vermelde in Breda en niet die uit 1551, vergelijk: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 54 n.85.

⁵⁸ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*.

⁵⁹ Thomas, *In de klauwen van de inquisitie*, 256; 319; 328.

⁶⁰ SAB, OSA inv.nr. 2472.

⁶¹ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 73.

⁶² Ibidem, 38-42.

⁶³ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 612, fol. iii: fl. 232-18st-2oort.

⁶⁴ Vergelijk: Hupperetz, *Het geheugen van een stad*, 154.

sen van den Kieboom werd een aantal zilveren voorwerpen door de weduwe en kinderen gekocht.⁶⁵

Toepassing van zilver in huis bleef lange tijd beperkt tot meer standaard voorwerpen: behalve kroezen en schalen, tevens nog lepels, peper- en zoutvaten en mosterdpotjes. Daarnaast kwam zilver regelmatig voor als accessoires bij kleding in knopen, gespen, onder-of sleutelriemen en hoedbanden. De laatste vond ik overigens alleen bij mr. Sebrecht Sgraeuwen op het eind van de zestiende eeuw. Zowel vrouwen als mannen hadden vaak een 'borse' in hun bezit, een buidel tas die met een ketting aan een riem hing. Bestek nam men nog langere tijd zelf mee in een etui of koker, dat soms aan dezelfde met zilver beslagen riem hing. De heften van het bestek waren op hun beurt eveneens vaak van zilver gemaakt, later ook wel eens van haaienhuid. De grote opkomst van zilveren bestek in Breda dateert, net als elders, uit de achttiende eeuw met het laatste kwart van de zeventiende eeuw als overgangperiode.⁶⁶ Ook lepels waren oorspronkelijk nogal eens opvouwbaar door middel van een scharnier; later werden zij vooral onderscheiden aan de hand van de steel. De vier eierlepels in het bezit van makelaar Jacob van Vechelen anno 1671 behoren tot de vroegste in Breda.⁶⁷ Verder had hij nog negentien andere lepels, maar geen messen of vorken. De reden om het bestek van die tijd als schepwerk te definiëren wordt daarmee treffend geïllustreerd.

Gebruiksvoorwerpen bleven ook later in de zeventiende eeuw overheersen. Brouwer Pieter Leyten had in 1665 aan zilver een zoutvat, een mosterdpot, acht lepels en drie bekers ter waarde van fl. 123-6.⁶⁸ Slechts af en toe kwam er iets nieuws voor de dag. Halverwege de zeventiende eeuw gold dat bijvoorbeeld ijsbekers, die zo werden genoemd vanwege hun gegranuleerde buitenkant waardoor het leek alsof ze bevroren waren.⁶⁹ Kandelaars waren vrij zeldzaam, want vanwege hun gewicht duur. Margaretha de Chabert, weduwe van een succesvolle advocaat, had in 1679 één paar in huis staan ter waarde van honderd gulden.⁷⁰ Later, in de achttiende eeuw, zouden ze gebruikelijker worden. Grotere verzamelingen aan zilver lijken pas in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw te zijn voorgekomen. Eigen afkomst was, zoals zo vaak, bepalend. Frederik Hendrik van Zuylestein, een edelman en gedurende korte tijd tevens gouverneur van de stad, had rond 1670 voor meer dan zesduizend gulden aan zilver in huis staan. Gedreven fruitschalen, meerdere kandelaars en andere luxe objecten waren desondanks maar voor een enkeling weggelegd. Meer gebruikelijk voor de Bredase stedelijke elite lijkt koopman Jacob Comans geweest die, behalve de gebruikelijke voorwerpen, rond 1700 onder meer een kleebrorstel met zilverbeslag had, zeventien grote zilveren lepels, zes grote vorken plus een kleine vork en een schaar met zilveren handvaten.⁷¹

Van voor die tijd zijn in totaal slechts enige tientallen zilveren objecten uit de stad bewaard gebleven, waarvan het merendeel bovendien gebruikt is voor de gereformeerde kerkdienst na 1637. Ook eerder was het Bredase zilver hoofdzakelijk beperkt gebleven tot kerkzilver. Een uitzondering betreft bijvoorbeeld de stadsbus daterend van 1612, zoals nog onveranderd gedragen door bode Pieter Paridaens hal-

⁶⁵ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 255 litt. 6.

⁶⁶ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, Bijlage 10 (p. 350).

⁶⁷ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 257: litt. 9. Vergelijk: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, Bijlage 10.

⁶⁸ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 958.

⁶⁹ Gevonden in de boedels van brouwer Van den Kieboom (1645) en marktschipper Janssen (1653). Zie verder: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 47.

⁷⁰ SAB, ONA inv.nr. 222, akte 7.

⁷¹ SAB, ONA inv.nr. 450, akte 71, d.d. 05-06-1704.

verwege de zeventiende eeuw; tevens had hij nog een vergulde bus bestemd voor reizen in de Baronie.⁷² Na latere reparaties, werden uiteindelijk in 1699 nieuwe exemplaren aangeschaft.

Van begins af aan vormden zilveren voorwerpen het ideale geschenk in die tijd. Kinderen kregen bij hun doop vaak zilveren voorwerpen als pillegift cadeau. Bij het zilver in het bezit van lakenkoper Biekens, die in 1622 overleed, werd specifiek vermeld dat het meeste daarvan uit 'pilgifte vande voorkinderen' bestond.⁷³ Twee kelken geschonken door burgemeester Jan Cheeuws (de eerste schoonvader), een beker van de vrouw van Jan Michiel Lips (de tweede schoonvader) en een klater van Rombout Rombout Lips voor Nicolaas; een rozennobel 'met eenen penning van Breda inde noot', 'een gesteken borse met een silvere kedinge daerinne' van de vrouw van Anthonis Cornelis Biekens (een broer van Adriaan), een zilveren hartje en twee messen met een zilveren heft van Jan Michiel Lips voor Adriaantje; een 'kelcxken met een aeckerken daeronder' van de vrouw van Jan Willem Rovers (een lakenkoper, wiens vrouw een dochter was van Jan Cheeuws), een jacobus met een engelse x st. penning van de vrouw van mr. Dirk Jan Aalbrechts (een chirurgijn), een rozennobel met een halve mat van 23 st. van Severyn Jan Kerstens (een kleermaker) voor Maayke; een grote beker van Jan Michiel Rombout Lips (waarschijnlijk dezelfde persoon als Jan Michiel Lips), een engelott met een engelse x st. penning van Maayke Hagers op de Haagdijk voor Anneke.

Bijna alles was geschonken door naaste familieleden en of kennissen. En er bleek nog meer, waaronder een 'groten silveren penn. van Adam ende Eva oock met een ringensken' en diverse lepels. De klater had bovendien een ingezette tand en hing aan een ketting. Rammelaars (of klaters) waren overigens meestal een gewoon kraamgeschenk. Tot nu toe werd de vroegste vermelding in een boedelinventaris voor Breda gedateerd op 1637, maar uit het bovenstaande is gebleken dat er tenminste al eentje in 1622 voorkwam.⁷⁴ Een enkele keer waren deze trouwens ook van goud. Ook voor andere gelegenheden bleek zilver geschikt als geschenk: zo bepaalde rentmeester Pieter Mattemburg in 1626 dat de uitvoerders van zijn testament ieder een zilveren schaal ter waarde van zestig gulden zouden ontvangen.⁷⁵ De burgerkapiteins van de stad kregen na hun tweejarig dienstverband voor eenzelfde bedrag eveneens een zilveren schaal aangeboden of, op eigen verzoek, beker(s) ter waarde van dit bedrag.⁷⁶

Als speelgoed was zilver vrij zeldzaam. Een dochter van oud-schepen mr. Hugo van Baerle bezat in 1619 een poppenkast met, behalve poppen, ook miniatuurzilver daarin. Het duurt ruim een halve eeuw voordat iets soortgelijks weer voorkomt in Breda.⁷⁷ Overigens waren dergelijke objecten niet zo zeer waardevol, maar eerder iets om mee te pronken. De rijke Hollandse familie De Raedt had in 1668 'een silvere poeijerdoos vol kindersilver poppegoet'.⁷⁸ Een andere Hollander in Breda, factor Lambrecht Winkelmans, had iets soortgelijks. 'Het silvere poppestoeltien en alle andere items onder zilver kindergoed genoemd, zijn gereserveerd voor het weeskind'.⁷⁹ Verschillen in achtergrond blijken opnieuw te tellen, want in geen van

⁷² SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 7. Vergelijk: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 86.

⁷³ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 612.

⁷⁴ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 52.

⁷⁵ *Tax.* (1903) 85.

⁷⁶ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 47.

⁷⁷ *Ibidem*, 55.

⁷⁸ SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 875.

⁷⁹ SAB, ONA inv.nr. 221, akte 19 d.d. 16-08-1672.

deze drie gevallen betrof het mensen die oorspronkelijk uit de stad zelf afkomstig waren.

Meer frivool als bijzonder was de met zilveren letters gegraveerde zwartfluwelen halsband van de hond van kastelein Anna de Maubus, dankzij welke vermelding ook zijn naam bekend is: Fluin.⁸⁰ Drost Bernuy bezat eind zestiende, begin zeventiende eeuw een 'gouden tantpoter met een oorlepel aen dander sijde' en hij was niet de eerste hoveling geweest in Breda die zich een dergelijk luxeobject veroorloofde. Burgemeester Sgraeuwen had ook een dergelijke tandenstoker, maar dan een zilveren exemplaar: verschil moest er tenslotte zijn. Het enige voorwerpen uit de waarschijnlijk zeer rijke inboedel van gouverneur Weibnom eind zeventiende eeuw, waarvan het bestaan bekend is, betreft een grote zilveren wijnkoelvat (opgeborgen 'in een groote kasse' op de slaapkamer) die toen in opkomst waren: eerder waren deze nog van koper geweest.⁸¹ Sommigen lieten al wel vroeg bepaalde voorwerpen met zilver afzetten of versieren, waarbij onder mannen vooral steekwapens als de rappier geliefd waren. Schepen Johan de Loecker bezat begin zeventiende eeuw een lessenaar met een ingelegd zilveren sieraad.⁸² Ook hier golden persoonlijke voorkeuren: eind zestiende eeuw had een ruiter uit de compagnie van de gouverneur bijvoorbeeld een in zilver beslagen wolfstand.⁸³

Goud werd hoofdzakelijk verwerkt in sieraden, met name trouwringen. Evenals met het zilver was het ook hier gebruikelijk om die als legaat te bestemmen voor de kinderen of overige verwanten: ouders bezaten dan ook vaak meerdere ringen. Het weeskind van schepen Pieter van den Broeck kreeg bij loting naast het nodige zilver, waaronder een zilveren schaal met een afbeelding van de oorlogsgod Mars, enige juwelen die eerder aan twee andere familieleden hadden toebehoord: een gouden keten, een diamant ter waarde van fl. 36.-, een oude zilveren heft en 'een goude geborduerde borsse'.⁸⁴ Dr. Govert van Alphen bezat eveneens een gouden keten voor om de hals met een waarde van zesendertig gulden, die aan (niet) Jacoba van Alphen werd geschonken, en een gouden ring met zeven diamanten ter waarde van vijftig gulden.⁸⁵ De weduwe van conciërge Joost Struis prelegateerde aan haar zoon Jacobus, die hem had opgevolgd, uit haar nalatenschap voor zijn filiale portie 'het portrait van sijnen vader, mitsgaders den gouden rinck met de diamant bij sijnen vaeder gedragen' en als legitieme portie fl. 800.-.⁸⁶

Elke ring was weer anders qua inleg maar die met 'turcquois' of met robijnen lijken het meest voor te komen. Het waren vooral de edelstenen die juwelen waardevol maakten en niet zozeer het gehalte aan goud. Rentmeester van de geestelijke goederen te Breda (en van de domeinen van Zevenbergen) Samuel du Castel liet in 1692 in een codicil aan Jacobus Perquin wegens goede bewezen diensten 'alsulcken grooth gouden diamant ringh met eenen steen' na, ter waarde van tweehonderdvijftig gulden die overigens was verpand.⁸⁷ Meestal ging het om een waarde van enige tientallen guldens per ring. Ondanks de vele parelkettingen, zoals afgebeeld op schilderijen van de gegoede burgerij voor de zeventiende eeuw, heb ik

⁸⁰ SAB, boedeladministratie schepenbank, inv.nr. 3: litt. 2.

⁸¹ NA, NDR inv.nr. 7944, f. 263r-265v. Vriendelijke mededeling van dr. J. Pijzels van het Haags Gemeentemuseum. Vergelijk: Wijsenbeek, *Delft*, 148.

⁸² SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 251 litt. 11.

⁸³ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 250 litt. 21.

⁸⁴ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 675: 'juwelen bij sr. Jan vanden Broeck, jonckman gestorven zijnde, ende bij jof. Helena vanden Broeck, in houwelyck hebbende gehadt mr. Adriaen Hulshouts, achtergelaten'.

⁸⁵ SAB, ONA inv.nr. 339, akte 3.

⁸⁶ SAB, ONA inv.nr. 450, akte 73, d.d. 19-06-1704: testament Catharina Queborne.

⁸⁷ SAB, ONA inv.nr. 292, f. 187-v d.d. 22-08-1692.

hier maar heel weinig bewijs voor gevonden in Breda. Slechts de vrouw van rentmeester Van der Kaay bezat eind zeventiende eeuw een halssnoer bezet met 39 parels. Tevens had zij 'twee toeren fijne hantperelen tesamen ten getale van 698'. Begin achttiende eeuw werd uit de boedel van tienraad Johannes Meerman een 'snoer peerlen' verkocht voor elf gulden.⁸⁸ Kennelijk waren parels, gelet op het geringe voorkomen, vele malen exclusiever dan deze prijs doet vermoeden; mogelijk waren deze dan ook vals.⁸⁹

Kleding

Kleren waren er in allerlei soorten; te veel om individueel op te noemen, al gebeurt dat bij de inboedels meestal wel. Na de dood van schepen mr. Johan de Loeker werd zijn kleding door twee oude kleerkoopsters op een waarde van ruim honderd gulden geschat.⁹⁰ Hieruit blijkt alvast dat in Breda, net als elders, in kledingstukken een levendige tweedehands-markt bestond - afhankelijk van de staat waarin ze verkeerden en de materiaalsoort.⁹¹ Tot twee keer toe werd een bedrag van rond de tweehonderdvijftig gulden gerekend voor de kleren van een schepen uit diens inboedel: een doorsnee waarde van honderdvijftig tot tweehonderd gulden lijkt hier dan ook op zijn plaats.⁹² Dat klinkt veel, maar bedacht moet worden dat het vaak om tientallen, zo niet een honderdtal of meer stuks textiel tegelijk ging: kousen, onderbroeken, hemden, mutsen, neusdoeken, slaaplakens, wambuizen etc. Slechts enkele daarvan, als de laatste, waren echt waardevol. Zo had mr. Sebrecht Sgraeuwen bij zijn dood in 1600 bijvoorbeeld maar liefst dertig 'manscragen' en Jacob van Vechelen in 1670 er zelfs nog meer: 35 stuks. Dergelijke aantallen waren vooral nodig vanwege het lastige schoonmaken. Sommige van de kleren die ritmeester Andries van Beringen naliet werden dan ook speciaal gewassen, dit ongetwijfeld om de verkoop te stimuleren.⁹³ Evenals schoenen, komen hoeden nauwelijks voor. Slechts mr. Johan de Loecker had begin zeventiende eeuw twee zwarte 'manshoeden'. Wel was er sprake van een stukje klederdracht: rond 1650 komt tweemaal de Brabantse huik voor.⁹⁴

Verschil in prijs en kwaliteit was afhankelijk van de gebruikte materiaalsoort. Er waren vele verschillende soorten stoffen in omloop, in evenzovele kleuren. Het echtpaar Johan Baptista Vogelsank en Elizabeth Daams beschikte eind zestiende eeuw al over de meest prachtige en kostbare kledingstukken. 'Een laeckensche vlieger (jurk) mit een fluwele lijste (boord) ende mit laeckensche mouwen overdweers geboort mit fluweel ende mit fluweel opslagen; een laeckense manscappoot (mantel) mit bont gevoert mit mouwen overdweers ende rontsom mit sijde coorden geboort ende mit stricken op de coppellen; een paers satijnen wambas mit wit fustejn gevoert mit cleijn pickeersel (borduursel); een vrouwenvlieger van ras mit mouwen overdweers ende rontsom geboort mit een fluwelen lijst ende gevoert voor

⁸⁸ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 4: litt. 13.

⁸⁹ Vergelijk: Wijsenbeek-Olthuis, *Delft*, 146.

⁹⁰ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 251: litt. 11. De klerenkoopsters waren: Pauweleij(n)tje Lambrechts, weduwe Lanceloot van Hulsel en Neeltje Joosdr., huisvrouw van Andri(e)s Cornelissen. Opnieuw gelden de archieven van de weeskamer op dit terrein als een belangrijke bron voor nader onderzoek; zie ook: Montias, *Art at Auction*, 43-45.

⁹¹ Deceulaer, *Pluriforme patronen*; Panhuyzen, *Maatwerk*.

⁹² Dit geldt voor mr. Sebrecht Sgraeuwen en Jacob van Vechelen (inclusief lijwaad).

⁹³ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 253: litt. 9.

⁹⁴ Zie de boedels van Anna de Maubus en Peeter Paridaens.

met lupers bont ende achter mit baeij gevoert'.⁹⁵ Dit waren met recht luxe goederen, op bestelling gemaakt en tegen ongetwijfeld grote kosten. Dergelijke kleren weerspiegelen dan ook een hoog representatief gehalte: Johan Vogelsank was griffier van de domeinraad geweest onder Willem van Oranje en later nog enige tijd schout van Terheijden. Met name onder de bestuurlijke elite (de drossaards, de rentmeesters, de raadsheren) en onder de militairen werd veel meer geld besteed aan kleding dan onder de stedelijke elite: zij volgden de mode op de voet. Marie van Mierop, de vrouw van ritmeester Beringen, bezat voor circa duizend gulden aan kleren, met als topstuk een damasten tabberd gevoerd met felp (bont) van ruim tweehonderd gulden. Uiterlijk vertoon was in deze sociale kringen duidelijk veel belangrijker.

Echt luxe kledij was onder de Bredase regenten niet de regel. Evenals hun collega's elders, gingen zij en andere hooggeplaatsten vooral sober gekleed. Deze persoonlijke eenvoud was een uiting van hun burgerlijkheid. Zij hielden vast aan een standaardrepertoire van kleren, gemaakt van de wat duurere stoffen met hier en daar wat extra's als bontvoering - hoewel de winters vaak streng genoeg waren om dit nauwelijks als een luxe te hoeven bestempelen. Zo had burgemeester Piggen een zwart satijnen wambuis, een zwarte wollen laken mantel met zes koorden en een wollen grauwe mantel met strikken. Geld uitgeven aan kleding hing dus in belangrijke mate af van de staat die men voerde. Apart waren verder Piggens' rode onderbroek met rode hemdrok (gevoerd met bont) en witgebloemde slaapmuts; enige frivoliteit lijkt hij daarmee voor de slaapkamer te hebben bewaard.⁹⁶ Wat betreft de gebrekkige hygiëne van die tijd valt tegelijk op dat dezelfde Piggen over slechts vier onderbroeken beschikte en zijn collega-burgemeester mr. Sebrecht Sgraeuwen maar over twee! Van schepen Cornelis Vredevorst van Dalem is bekend dat hij nog honderddertig gulden schuldig was aan lakenkoper Pieter van den Broeck, daar waar hij bij de meeste van zijn krediteuren hoogstens voor enige tientallen guldens in het krijt stond.⁹⁷ Kleren maakten dus evenzeer de man als de vrouw.

Kleding was bovendien in toenemende mate aan mode onderhevig. Het kosmopolitische Den Haag, de zetel van hof en landsbestuur, vertegenwoordigde een wereld van elegantie waarin de Franse mode werd gevolgd. Regenten en kooplui droegen een tweederangs-vorm hiervan, een soberder afgeleide qua vormen, strakkere lijnen en donkere, vooral zwarte, bruine en grijze stoffen.⁹⁸ Zijden stoffen als fluweel en damast waren echter gemeengoed.⁹⁹ Het zwart van de regentenkostuums was minder een afspiegeling van hun calvinistische inslag alswel hun oriëntatie op het hof. Zwart was vaak de officiële dracht, daar waar kleur een meer informeel karakter droeg van *déshabillé*. Kleur was voor de jongeren of voor het ongedwongen samenzijn in huiselijke kring. Volwassenen kleeften zich echter bescheiden, in donkere kleuren en zonder veel gebruik van kanten of borduurwerk, dit in tegenstelling tot het linnengoed dat vaak uitzonderlijk fraai was.¹⁰⁰

De ontwikkeling van de mode valt goed te herleiden aan een enkel kledingstuk als de *tabbaard* of *tabbert*. Deze overrok was in de zestiende eeuw het belangrijkste kledingstuk voor buiten geworden, vergelijkbaar met een (over)jas. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd zij vervangen door de Spaanse rok, die korter

⁹⁵ SAB, boedeladministratie schepensbank inv.nr. 250 litt. 51.

⁹⁶ SAB, boedeladministratie schepensbank inv.nr. 253: litt. 3.

⁹⁷ SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 820.

⁹⁸ Groeneweg, 'Regenten in het zwart', 199-200.

⁹⁹ Ibidem, 218.

¹⁰⁰ Ibid., 219.

en stijver was. De tabbaard werd voortaan het favoriete kledingstuk voor binnenshuis, een soort kamerjas waar (oudere) mannen zich (door de bonten voering) comfortabel in voelden; geregeld is ook sprake van de *nacht tabbaard*. De *tabbert* kreeg echter in toenemende mate ook een officiële functie, met name onder autoriteiten. Advocaten, academici en magistraten straalden door middel van deze serene dracht gezag en respect uit, als ware het een toga. Deze identificatie met autoriteit was inmiddels zelfs zover doorgedrongen dat schepenen, ook te Breda, het vaak jaarlijks uitbetaald kregen in stof (het *tabbert-laken*) of de monetaire waarde hiervan, om zich er zelf een te laten aanmeten.¹⁰¹ De middeleeuwse, algemene origine van dit kledingstuk werd zo omgebogen in een statusobject met *gravitas*, *dignitas* en *studio*.¹⁰²

In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd dit onderscheid tussen officiële dracht voor buiten en meer op comfort gerichte kleding voor binnen nog versterkt doordat de *Japone rock* het huisbeeld ging bepalen. Dit kledingstuk was gebaseerd op de kimono en, in tegenstelling tot het dominante zwart, juist van uiterst veelkleurige zijden stoffen. Schepen Jacob Wachmans had er bijvoorbeeld een.¹⁰³ Bij Wachmans treedt eind zeventiende eeuw dan ook steeds meer de scheiding tussen privé en openbaar naar voren, zoals tevens blijkt uit het bezit van een blonde pruik. Zelfs het eigen haar was, voor de elite althans, niet langer goed genoeg meer voor vertoning op straat.

Had men al vele kledingstukken in huis, dit werd vaak nog overtroffen door het aantal linnengoed. Dit valt nader onder te verdelen in beddengoed (slaaplakens en kussenslopen) en huishoudelijk linnen (tafellakens, servetten, handdoeken). Verder hingen er voor de ramen meestal ook wel gordijnen. Slaaplakens waren soms multifunctioneel: bij het overlijden van weesvader Anthonis de Chimon in 1618 werden er onder zijn bezittingen in het weeshuis vijf aangetroffen, waarvan er een tot doodskleed werd vermaakt.¹⁰⁴ Bij het linnengoed van rentmeester Van der Kaay in 1692 werd apart ‘aultaergewaet’ onderscheiden voor gebruik in zijn huiskapel.¹⁰⁵ Verder waren er ook nog aparte schouwkweden, vaak in een bepaalde kleur die het interieur domineerde en bewerkt. In het bijzonder de tafellakens en servetten, indien van damast, waren waardevol. Servetten gingen per dozijn waardoor aantallen opnieuw snel stijgen. Ook hier waren weer meerdere mogelijkheden qua versiering, zoals blijkt uit de servetten met ‘rooswerck, gesaeijde roosken, lavendelbloem, schaeckwerck en roosencranswerck’ in een geval.

Een en ander werd vaak apart opgeborgen maar aanvankelijk zelden in een linnenkast: het meeste zat in eenvoudiger, met ijzer beslagen koffers zoals bij Vogelsanck en De Loecker.¹⁰⁶ Joachim Gillis was in 1617 een van de eerste met een grote kleerkast op zijn slaapkamer; een tweede exemplaar voor lijwaad vinden we in 1620. Later werden kasten gebruikelijker, maar de indruk is dat hier vaak meerdere spullen tegelijk in werden opgeborgen en niet alleen het linnen. De aparte als ‘garderobbe’ ingerichte ruimte, met onder andere ‘eenen staenden capstock driehoogh om mantels aen te hangen’ en verder diverse degens en sporen plus een koffer met

¹⁰¹ Winkel, ‘Eene der deftigsten dragten’, 151.

¹⁰² Ibidem, 161.

¹⁰³ SAB, boedeladministratie schepenbank, inv.nr. 4: nr. 3.

¹⁰⁴ SAB, boedeladministratie schepenbank 252 litt. 43.

¹⁰⁵ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 31: ‘drije alpen met drije crucken (?) ende twee gordels; drije corporaels; vier kelckdoeckkens; vier handtdoeckkens; twee vierkante doeckkens met een kantien totten altaer dienstigh; acht backdoeckkens; drije dweijliers met kant’.

¹⁰⁶ Vergelijk: Dibbits, ‘Between society and family values’.

geld gevuld met bijna fl. 2.500.-, van kwartiermeester-generaal der cavalerie Crock uit 1658, toont opnieuw het grote belang van kleren voor militairen.

Inrichting

Wanddecoratie

De oudste vorm van decoratie op muren betreft wandschilderingen. Er zijn aanwijzingen dat ook te Breda dergelijke wanddecoratie al vroeg onder de stedelijke elite voor kwam. Halverwege de zestiende eeuw liet de katholieke edelman jonker van Warenborch, hofmeester van Willem van Oranje, zichzelf als schenker afbeelden op een muur in zijn huis in de Visserstraat. Het onderwerp van de schildering was een aanbidding van Maria met kind.¹⁰⁷ Bij de rijken werd in het interieur de meeste waarde gehecht aan zilver, sieraden, bedbehangsels en wandtapijten, dit in navolging van de adel.¹⁰⁸ Voor wandtapijten gold misschien nog wel meer de representatieve waarde die mede tot uiting kon worden gebracht in de onderwerpskeuze. De heren van Breda gaven in dat opzicht op het kasteel en in de overige bezittingen van de Oranjes het goede voorbeeld met hele series, waaronder de befaamde Nassau-genealogie.¹⁰⁹ Hun heerschappij werd aan de hand van deze statussymbolen nader tot uiting gebracht. De stad had eind zestiende eeuw zelfs een bescheiden industrie op dit terrein gekend.¹¹⁰ Enkele jaren na de verovering van 1590 schreef Maurits persoonlijk aan de stad ten faveure van de tapijtwerker Carel de Tavernier, die zich met zijn gezin en weefgetouw in Breda wilde gaan vestigen.¹¹¹ Door hem goed te ontvangen, hoopte hij meer van dergelijke ambachtslieden te lokken. De meesterknecht Tavernier vestigde zich inderdaad in de stad al werkte hij voor iemand anders: Simay.¹¹²

Wandtapijten of gobelins brachten, behalve status, tevens enig comfort omdat ze vochtigheid en koude tegenhielden. Eén schepen te Breda, Joachim Gillis, had in zijn huis op de te verwachten lokatie - in het voorhuis aan de straat ('int saleth') - vijf 'hangende' tapijten, tezamen met nog acht portretten van vrienden.¹¹³ De tapijten waren in zijn geval mogelijk eerder een teken van culturele verworvenheid dan rijkdom. Ze vormden waarschijnlijk een overblijfsel van zijn zuidnederlandse oorsprong, als zoon van de Antwerpse stadssecretaris Jan Gillis. Dergelijke tapijten kwamen ook meestal uit het zuiden en het Antwerpse patriciaat was door zijn rijkdom vele malen ostentatiever dan de Bredase elite.¹¹⁴ Veel van hun luxe leefpatronen zouden, als gevolg van hun vlucht naar het noorden, later in de zeventiende eeuw in Holland overigens worden overgenomen.

Wat wandtapijten voor de adel betekende, waren goudleren behangsels voor rijke burgers: een uitgesproken symbool van welvaart en aanzien.¹¹⁵ Wederom had slechts één schepen in de vroege zeventiende eeuw, rentmeester Johan van den

¹⁰⁷ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 87-88.

¹⁰⁸ Wijsenbeek, *Monumenten van macht*, 82-83.

¹⁰⁹ Fock, 'Nieuws over de tapijten' en ibidem, 'Teruggevonden ontwerpen'.

¹¹⁰ Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverijen*, I, 114; 116.

¹¹¹ SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592/1595, litt. 74: d.d. 09-10-1593. De 'tapissier' werd dat jaar eveneens door de magistraat getrakteerd, zie: SAB, OSA inv.nr. 543: stadsrekening 1593, f. 295v.

¹¹² Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverijen*, I, 114 waar sprake is van vestiging omstreeks 1595.

¹¹³ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 251: litt. 29.

¹¹⁴ Zie verder Timmermans, *Patronen van patronage*.

¹¹⁵ Fock red., *Het Nederlandse interieur*, 36 e.v.

Corput, twee vertrekken in zijn huis in de Caterstraat hiermee behangen: 'tsaleth achter opten hoff' en 'de groote sale aende straete'.¹¹⁶ Het aardige is dat bij hem, aan de hand van de behangsels, tevens een ontwikkeling in het representatieve gebruik van het huis zelf valt te ontwaren. De kamer voor aan de straat had oorspronkelijk als ontvangstruimte gediend: het goudleer wordt hier als 'out' omschreven en bovendien was de ruimte er slechts gedeeltelijk mee behangen. Op enig moment moet Van den Corput besloten hebben zijn ontvangstruimte naar achteren te verplaatsen, mogelijk vanwege het uitzicht op de tuin (en de Valkenberg). In het nieuwe vertrek was het goudleer 'rontsomme' en hingen er tevens vierentwintig portretten van hertogen, graven en 'andere anticquiteijten' (mogelijk de keizers van Rome, een in Breda vaker terugkerend ensemble).

Boven de schouw hingen nog twee portretten 'met twee hartshooffden' (mogelijk het familiewapen of een wapenschild?). In het vertrek stond verder een vergulde spiegel in een 'casken' (een soort dressoir?), een klein buffet en een grote tafel die men uit kon trekken, waarop een 'carpette tafelkleed' lag. Rondom de tafel stonden zes kleine spaanse leren stoelen voor vrouwen, twaalf voor mannen en een speciale grote (ongetwijfeld voor de heer des huizes). Het oude vertrek mocht dan wel als principale ontvangstruimte hebben afgedaan, er stonden nog altijd fraaie spullen. Nu was het waarschijnlijk alleen nog als slaapkamer in gebruik. Dit kunnen we in de eerste plaats afleiden uit 'een ledicant mette pavilion rontsomme onder ende boven met groen carseij hebbende deselve pavilion verghulde knobben'. Dit was zeker geen doorsnee bed maar een soort beddekoets. Op de schouw lag een groen satijnen kleed met groene en gele franje van zijde; het buffet was ingelegd met notenhout waarin personen waren afgebeeld. De diverse stoelen, waaronder een Spaanse zetel, waren al evenzeer groen gestoffeerd en bovendien lag er nog een dozijn groene zitkussens.

Evenals bij anderen krijgen we bij Van den Corput duidelijk de indruk dat het interieur zorgvuldig op elkaar was afgestemd. Tot de tweede helft van de zeventiende eeuw was de kleur groen duidelijk in de mode, daarna meer fellere kleuren als geel of purper. Hoewel we over de wandbekleding maar sporadisch zijn ingelicht, is het aan de hand van stoelen in dezelfde kleur als de beddehangsels toch duidelijk dat men een harmonieus geheel nastreefde. Zelfs op het kasteel was de kleur groen (al dan niet met wit) allesoverheersend, blijktens de boedelinventaris uit 1618. 'Groen behangsel' keert rond 1630 ook terug 'int voorcamerken' in het huis van schepen en lakenkoper Pieter van den Broeck in de Waterpoortstraat. Gezien de prijs van zesentwintig gulden ('mette spreijde tot het bedde') die het na zijn dood opbracht, hebben we hier waarschijnlijk niet van doen met goudleer; wel valt weer de kleurcoördinatie op.¹¹⁷

Goudleer was dus een betrekkelijke zeldzaamheid in Breda en slechts enkele andere voorbeelden zijn later voor de zeventiende eeuw gevonden. Het hofhuis van de kwartiermeester-generaal van de cavalerie Anthonis Crock, op de hoek van de Veemarkt en achter uitkomend op de Molenstraat, voldoet halverwege de zeventiende eeuw aan het luxe leefpatroon van militaire officieren.¹¹⁸ Een slaapkamer was 'alomme' behangen met rood goudleer plus bijpassend tafelkleed. Het 'groot-saleth' was 'behangen met ses stucken tapijten ende noch drie stucken van tselve tapijt onder ijeder cosijn ofte gelaesen'. Alle ruimtes op de begane grond in dit huis

¹¹⁶ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 253: litt. 9.

¹¹⁷ SAB, Weeskamer inv.nr. 675.

¹¹⁸ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 255: litt. 8.

worden gekenmerkt door een hoog representatief gehalte; maar dit werd nog overtroffen door het ‘voorsalet genaemt het blaeuwsalet’, dat behangen was met blauw goudleer. Ook gouverneur Frederik Hendrik van Nassau-Zuylenstein had in zijn huis de grote zaal behangen met goudleer: de waarde ervan werd geschat op honderdvijftig gulden.¹¹⁹ Goudleer was daarmee nog geen volwaardig alternatief voor de duurdere tapijten. De acht stukken tapijten in de bovenste meubelkamer bedroegen gezamenlijk duizend gulden; zes in de beneden meubelkamer tweehonderd gulden en nog eens vijf voor honderdvijftig gulden.

Tegen het derde kwart van de zeventiende eeuw waren inmiddels ook goedkopere alternatieven beschikbaar voor beide: in de voorzaal en gang hing bij de gouverneur thuis ‘swarten baeij’, dat op tachtig gulden werd geschat. De gouverneur had bovendien nog het een en ander in kisten opgeslagen, waaronder twaalf stukken tapijt ‘van bosschasje’ à fl. 1.600.-, en een behangsel van goudleer voor een kamer à fl. 250.-. Het traktement van officieren in het Staatse leger bedroeg daarentegen vele malen dat van een schepen; zij konden zich dit probleemloos veroorloven. Stadhouder Cornelis Damisse liet zich eind zeventiende eeuw in zijn huis een kamer ermee aanmeten in ruil voor een aannemerscontract. Een van de weinige anderen die van goudleer kon genieten, was Anna de Maubus. De slaapkamer op het kasteel waar de kasteleine sliep was halverwege de zeventiende eeuw eveneens met goudleer behangen.¹²⁰ Haar privé-vertrekken lagen achterwaarts ten noorden van de grote zaal.¹²¹

Meubilair

Ledikanten (bedden) bleken stevast de duurste meubelstukken in huis.¹²² De waarde van ledikanten hing af van de mate waarin ze waren behangen met stoffen. Veel van de bedden bestonden dan ook uit zogeheten ‘koetsen’, dat wil zeggen een houten ombouw. De apart aangeduide slaapkamer komt pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw voor. Tot die tijd kon in vrijwel alle kamers verspreid door het hele huis inclusief de keuken eigenlijk wel een ledikant staan, behalve in het salet of het comptoir. Wat bij het overige meubilair vooral opvalt is hun geringe aantal, mede gereflecteerd in de waarde ervan. Kasten komen pas überhaupt in de loop van de zeventiende eeuw met enige regelmaat voor. Tafels waren over het algemeen vooral praktisch van aard want bijna altijd ‘uyttreckend’, met een grote set stoelen (standaard twaalf stuks) erbij.

De meeste ruimten moeten bij gebrek aan meubels relatief leeg zijn geweest. Vaak werd een ruimte gedomineerd door één enkel meubelstuk - een ledikant of een tafel, waaromheen dan wat accessoires stonden. Talrijk waren daarentegen de spiegels: in de meeste vertrekken hing er meestal wel een. Deze voorwerpen waren ook vrij waardevast: tien tot twintig gulden per stuk. De aantallen duiden er toch op dat bewust werd geprobeerd om met het gebruik van spiegels doorkijkjes binnenshuis te creëren en of ruimtes op te vullen. Spaanse stoelen domineerden net als elders tot ver in de zeventiende eeuw in Breda; dit had verder niets te maken met de achtergrond van de stad.¹²³ Deze stoelen waren degelijk (recht) en comfortabel (vaak

¹¹⁹ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 19.

¹²⁰ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 2.

¹²¹ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 13bis.

¹²² Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 90.

¹²³ Loughman en Montias, *Public and Private Spaces*, 11; 19-20.

met leer bekleed) tegelijk, die hoger op hun poten stonden dan de normale stoelen.¹²⁴ Zogeheten Pruisische stoelen (met rood leer) komen vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw af en toe voor. Naast de seriematige stoelen voor de gasten hadden de heer en vrouw des huizes vaak hun eigen, meer comfortabele leun- of zitstoel.

Materiaalsoort van de meeste grote meubelstukken was standaard eikenhout. Slechts af en toe komen we duurdere materialen tegen als ebben- of notenhout, zoals bij Joachim Gillis, of nog exotischer soorten. Voor spiegellijsten of kleine tafeltjes (met inlegwerk) koos men wel vaak iets mooier en duurder hout. Christiaan Huygens jr, die in 1648 enige tijd in de stad als leerling van de Illustre School verbleef, had zo zijn eigen problemen op dit terrein:

Gisteren is mij den uwen [brief] met het cabinet behandicht, daer al vrij wat ont-ramponeert [stuk] is: en 't erchsten is, dat men de laeyen [laden] soo quaelijck kan opentrecken. Ick sende hier neffens het mijne, dat vrij wat beter is.¹²⁵

De ruimteverdeling in zijn totaliteit, dat wil zeggen het gebruik van de diverse vertrekken binnenshuis, was in de zeventiende eeuw aan verandering onderhevig. De ruimtes werden representatiever van aard met allereerst een scheiding tussen wonen en slapen: de inrichting van de 'salette' in het zuiden des lands als ontvangstkamer was hier in wezen al een uiting van. Vertrekken kregen in navolging van hun functie ook steeds vaker een aparte naamsaanduiding. Dat gold oorspronkelijk tevens hun decoratieschema: kamers werden, al naar gelang de dominant aanwezige kleur, aangeduid als groen, rood of blauw. Hoewel dit proces in de loop van de zeventiende eeuw geleidelijk verliep, zien we in Breda bijvoorbeeld al vroeg steeds vaker de aparte slaapkamer opduiken - vroeger dan tot nu toe van elders bekend is.¹²⁶ Bij Jan de Loecker in 1598 wordt al expliciet gezegd dat de betreffende benedenkamer in gebruik was als (exclusieve) slaapkamer. Het zuiden liep qua differentiatie in de functies van de afzonderlijke vertrekken mogelijk voor op het noorden, meer specifiek Holland.¹²⁷ Nader onderzoek in meer boedels te Breda en elders in Brabant zou op dit en andere in dit hoofdstuk behandelde terreinen overigens pas meer algemene uitspraken rechtvaardigen, maar ook voor de overige vertrekken lijkt men al vroeg erg nauwkeurig te zijn geweest in de aanduiding.

Vervolgens werd aan de diverse vertrekken een specifieke gebruiksfunctie toegekend, wat blijkt uit de toenemende benoeming van kamers in de loop van de zeventiende eeuw. De diverse groepen in huis – ouders, de kinderen en het personeel – kregen voor het eerst de beschikking over een eigen kamer, met de mogelijkheid tot een inrichting naar eigen smaak. Dit laatste gold dan vooral de heer en vrouw des huizes. Mogelijk uniek was de kinderkamer in 1667 (elders in de inventaris is tevens nog sprake van een 'meijsjenscamer' voor het vrouwelijk dienstpersoneel) in huize De Raedt, met de volgende spullen: drie bedden, een rolkoets met twee oude koffers met kleren, twee wiegen, een bakermat, een 'viermant' en, alsof er geen twijfel mogelijk was, 'een luijercorf'. Op de kamer stond verder ook een kast met kinderkleren.

¹²⁴ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 139.

¹²⁵ UvA, Collectie Handschriften: inv.nr. 27 At 1: Christiaan Huygens aan broer Constantijn d.d. 10-03-1648.

¹²⁶ Bijvoorbeeld de boedel van mr. Joachim Gillis in 1617. Vergelijk: Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 94 en Loughman en Montias, *Public and Private Spaces*, 26.

¹²⁷ Vergelijk: Van der Veen, 'Eenvoudig en stil', 138 dat deze ontwikkeling voor het eerst valt waar te nemen in de rijkere huishoudens in Hollandse steden vanaf het midden van de zeventiende eeuw. Zie tevens: Fock, red., *Het Nederlandse interieur*, 21-27; 84-89.

Elders in huize De Raedt vinden we tevens nog een kraamstoel en een kinderwieg; in deze ruimte stonden tevens twee bedden. Mogelijk dat Catharina in deze aparte ruimte was bevallen, getuige ook het ‘kerckstoeltien’: wellicht dat dit comfortabeler zat voor een zwangere vrouw of dat het alleen bedoeld was voor spirituele bijstand. Zij was hier namelijk niet wars van. Buiten de boedel liet zij enkele juwelen, met een totaalwaarde van nog geen tien gulden, maar met bijzondere symbolische waarde: ‘eenen agaten paternoster met een medalie daeraen, noch eenen paternoster met een medalie van peauter, eenen penninck daerop staet innosentius den thienden paus van roomen’. De geringe monetaire waarde stond hoe dan ook in geen verhouding tot de emotionele waarde van de stille getuigenissen van deze vrome katholieke vrouw! Ook bij Dionys Piggen is vroeg in de zeventiende eeuw een kraamstoel in huis aanwezig.

Dergelijke voorwerpen werden na verloop van tijd nogal eens naar zolder verbanen. Bij rentmeester Van der Kaay stonden daar onder andere een houten ‘kinderkackstoel’ en een kinderwieg. Hier zien we tevens het verstorend effect van een boedel als momentopname: vaak aan het einde van iemands leven, als er diverse fases in het gebruik van een huis hadden plaatsgevonden. Ook bij hem treffen we eind zeventiende eeuw trouwens een ‘meijsenscamer’ aan bestemd voor het vrouwelijk personeel. Een aparte kamer voor de knecht komt trouwens ook herhaaldelijk voor in de inboedels. De boedel van deze rentmeester uit 1692 is echter vooral bijzonder om iets heel anders. Zeer uitzonderlijk was het privé-altaar op de eerste verdieping in zijn huis: de middelste kamer aldaar wordt zonder omwegen als kapel omschreven.¹²⁸ De huiskapel van rentmeester Van der Kaay was als volgt ingericht: een altaar met altaarstuk en ‘antepenie’; een knielbank met een preekstoeltje en twee zitkussens; een kapstok met ‘een quade gardijn’ en vijf smalle matten op de vloer. De rentmeesters, weten we inmiddels, waren vaak katholiek; daarnaast was er op het eind van de zeventiende eeuw duidelijk sprake van een katholieke wederopstanding in de stad. Hoe uniek dergelijke huisaltaren waren, valt zonder nader onderzoek in meerdere boedels opnieuw niet te zeggen.

Een ander terrein waar binnen het interieur vaak grote aandacht werd besteed was de schoorsteen.¹²⁹ De schouw zelf kon vaak al erg fraai bewerkt zijn, zoals het marmeren exemplaar van Johan van Aerssen. Daarnaast werd er altijd een mooi kleed overheen gedrapeerd waarop vervolgens spulletjes konden worden uitgesteld. In 1619 vinden we bijvoorbeeld al ‘een schouw gestoffeerd met porselein’. Of hier ook daadwerkelijk porselein opstond, is onduidelijk: mogelijk ging het eerder om het marmeren van de schoorsteenmantel. In het betreffende huis stonden echter onder andere tevens nog ‘een casse gestoffeert met porchelij’n’ en een ‘glaasbert gestoffeerd met porselein’.¹³⁰ De conclusie dat we hier met echt porselein te maken hebben lijkt daarmee alsnog gerechtvaardigd; het feit dat de peroon in kwestie niet uit Breda kwam, maakt dit tevens aannemelijker. Verder hing boven de schouw meestal het grootste schilderij in huis, dit om de aandacht te trekken.

¹²⁸ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 32.

¹²⁹ Fock red., *Het Nederlandse interieur*, 31-33.

¹³⁰ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 253: litt. 8. De goederen behoorden toe aan Niclaes Rooclaes (tafelhouder van de bank van lening), maar stonden in het huis van de bekende koopman (eveneens geen Bredenaar) Guillaum van der Platen. Vergelijk: Fock red., *Het Nederlandse interieur*, 45.

Schilderijen

De Republiek was in de zeventiende eeuw het meest toonaangevende schildersland ter wereld, met een enorme massaproductie: geschat wordt dat er rond 1650 ongeveer 2 ½ miljoen schilderijen in Holland in omloop waren.¹³¹ Voor de hele zeventiende eeuw, inclusief de export, gaat het dus om miljoenen stuks. Meer nog dan het aantal was het vooral de toenemende specialisatie en de veelheid van genres die de kunstmarkt in de Republiek zo bijzonder maakte. Schilderijen vervulden tevens een hoofdrol bij de aankleding van het interieur. Wat komen we hiervan zoal in Breda tegen?

Wat in de eerste plaats opvalt onder het schilderijenbezit is de grote voorkeur voor portretten. Voor wie een boedelinventaris bewaard is gebleven, had iedereen wel afbeeldingen van het eigen gezin (pendanten van man en vrouw plus de kinderen) en overige familieleden in huis. Daarnaast werden tevens de 'vrienden' met enige regelmaat afgebeeld.¹³² Portretten gaven het meest zichtbaar de maatschappelijke positie van het eigen geslacht en de familiecontinuïteit weer en werden dan ook door regenten kennelijk het meest gewaardeerd.¹³³ Zo gaven zij vorm aan hun patricische status. Overigens komt bij herhaling ook het wapen van de familie voor bij wijze van wanddecoratie; dit was zeker geen exclusief adellijk privilege.¹³⁴ Regenten waren juist bezeten van genealogie om hun voornaamheid aan te tonen.¹³⁵ Uit de boedel van burgmeester Piggen blijkt dat tussen zijn papieren een contract werd gevonden met de Antwerpse schilder Aernout de Bruijn.¹³⁶ Tegelijk met deze vaststelling, moet helaas worden geconstateerd dat vrijwel geen van deze portretten bewaard is gebleven of anders nog op nadere identificatie wachten.

Hier wrekt zich wederom het gebrek aan continuïteit onder het Bredase patriciaat. Portretten werden vaak buiten de boedel gehouden als familie-erfstukken. Dit verklaart mogelijk tevens waarom de belangrijkste overgebleven portretten lange tijd verkeerd zijn geïdentificeerd. Het betreft hier in de eerste plaats de twee portretten op het stadhuis, waarvan lange tijd is gedacht dat het de turfschippers Van Bergen waren. Hun martiale uitrusting leek een geïdealiseerde heldenstatus te rechtvaardigen. Ook de (oorlogs)schepen op de achtergrond gaven hier aanleiding toe. Breda heeft daarentegen een echte zeeheld gekend in de persoon van Johan Snellen en tegenwoordig worden hij en een jongere overleden broer als de zitters beschouwd. Niet toevallig betreft ook een ander geïdentificeerd portret een familielid - in dit geval broer Paulus Snellen - wiens portret overigens is herleid via het pendant van zijn vrouw Agneta van Schagen.¹³⁷ Met portretten gaf men duidelijk dynastieke pretenties weer en de Snellens behoorden tot het handvol echt belangrijke regentenfamilies in Breda. Van die andere familie, Bernagie, is slechts een vermelding uit de achttiende eeuw van Weyerman overgeleverd van een portret van de 'gebroeders' Bernagie.¹³⁸ De geringe naamsbekendheid van de Bredase regenten werkt in dat opzicht extra in hun nadeel en overlevering via zijtakken maakt de tra-

¹³¹ Van der Woude, 'The Volume and Value of Paintings'. Vergelijk: Montias, 'Estimates of the number of Dutch master-painters'.

¹³² Laarmann, *Families in beeld*.

¹³³ Loughmann en Montias, *Public and Private Spaces*, 42-46.

¹³⁴ Vergelijk Wijsenbeek-Olthuis, 'Noblesse oblige', 119.

¹³⁵ De Neve, 'Regenten, aristocratisering en genealogie'.

¹³⁶ SAB, boedeladministratie schepenenbank

¹³⁷ *Tax*. (1921) 166-176.

¹³⁸ Moes, *Iconographia Batava*, I, nr. 569.

cering niet eenvoudiger. De door de Rotterdamse wethouder François van Vollenhoven in 1855 aan Museum Boymans geschonken portret van schout-bij-nacht Jan Snellen door Adriaan van der Werff, ging bij een brand in 1864 helaas verloren.¹³⁹

Onder de portretten keert ook een ander soort steeds terug: afbeeldingen in prent of schilderij van de prinsen van Oranje, wier patronage zo invloedrijk was voor vele bestuurlijke carrières in Breda. Sommigen getuigden op deze wijze in het interieur wel heel duidelijk hun aanhankelijkheid van de Oranjes en gebruikten dit zelfs als politiek statement in de vorm van een Oranje-portrettenzaal. Dr. Eduard van Nieuwenhoven was slechts drie jaar schepen geweest van Breda, tussen 1658 en 1660. Vermoedelijk is hij eind zestiende eeuw in Bergen op Zoom geboren; vast staat wel dat hij begin 1670 in Dordrecht is overleden. De 'voorsaleth' van zijn huis aldaar was behangen met portretten van de prinsen van Oranje of andere familieleden: Filips Willem, 'de oude prinses van Oranje' (Louise de Coligny?), Maurits en nog een dubbelportret van de Winterkoning en zijn vrouw.¹⁴⁰ De kamer bevatte tevens een schilderij 'sijnde de historie van een gevangen vader met de dochter'. Het betreft hier een afbeelding van Cimon en Pero. Dit was een vrij zeldzaam thema in de schilderkunst waarbij een dochter haar vader uit barmhartigheid de borst geeft. In de context van de overige schilderijen, moet dit hier worden opgevat als een getuigenis van naastenliefde.¹⁴¹ Reeds in 1603 werd bij Marcus Dyrck in de Steenbrugstraat eenzelfde combinatie gevonden: twee portretten ('berdekens oft contrefeijtsels') van de prins van Oranje en zijn vrouw 'soot schijnt' – kennelijk was men niet helemaal zeker – met zelfs twee afbeeldingen van Cimon en Pero (naast nog vele andere).¹⁴² Was een van de twee soms in het bezit geraakt van Van Nieuwenhoven, wiens familie al vanaf eind zestiende eeuw in Breda gegoed was?

Op de bovenachterkamer bij Nieuwenhoven hing verder nog een schilderij van prins Willem I die aan de muur onder andere gezelschap werd gehouden door diverse prenten (waaronder drie 'personagien' en één van een schip) en een schilderij van een koe. Bij Dyrck hing op dezelfde kamer notabene een afbeelding van de begrafenis van Willem van Oranje. Dat Van Nieuwenhove een kunstkenner was, blijkt tevens uit een eerder familiedispuut in Den Haag omtrent een schilderij voorstellende 'een naekte Venus'.¹⁴³ Ook Dyrck mag, gezien zijn grote aantal en thematiek, als een collectioneur worden bestempeld. De route die men door het huis liep aan de hand van de schilderijen stond bij sommigen dus gelijk aan een soort 'rite de passage'; bij de meesten hingen de schilderijen in huis echter vrij willekeurig door elkaar.¹⁴⁴

Wel streefde men vaak naar een bepaald effect zoals ook blijkt uit het gebruik van spiegels. De combinatie van prins Maurits met een Lucretia als enige schilderijen in de grote zaal van rentmeester en oud-schepen Johan van den Corput na zijn dood in 1620, is al even opmerkelijk. Lucretia was de deugdzame echtgenote van een Romeinse senator wier aanranding leidde tot haar zelfmoord en de stichting van de Romeinse republiek. Zij werd aldoende het toonbeeld van werklust en deugd. Werd hiermee dus de stichting van het vaderland – de Republiek der Verenigde Nederlanden – gevierd of was er mogelijk sprake van kritiek op Maurits omdat hij het

¹³⁹ Rijdt, 'Een 'nieuw' portret', 39.

¹⁴⁰ DiEP, Desolate boedels, ORA inv.nr. 1450, d.d. 13-03-1670.

¹⁴¹ Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 47. Zie ook: Janssen, *Meesters van het Zuiden*, 44-45. Het thema staat ook wel bekend als de *Caritas Romana*.

¹⁴² SAB, boedeladministratie schepensbank inv.nr. 251: litt. 56.

¹⁴³ GAH, Notarieel inv.nr. 265, f. 75 d.d. 03-04-1658.

¹⁴⁴ Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 105-131.

land recent in een godsdienstoorlog had gestort en de raadpensionaris had laten executeren?

Het creëren van een dergelijke privé ‘Oranje-zaal’ gaf in ieder geval een duidelijke plaatsbepaling aan de eigenaar. De griffier van de domeinraad, Laurens Buysero, beschikte in zijn huis in Den Haag over iets soortgelijks maar dan nog veel overdaadiger. Dit idee valt daarnaast in Breda al veel eerder te traceren en wel bij drossaard Bernuy. Reeds eind zestiende, begin zeventiende eeuw beschikte hij over een hele reeks Oranje-portretten in zijn huis. Het begon met ‘seven schilderijens met de penne getrocken, ende vier oft vijf andere op papier geschreven’; deze pentekeningen waren volgens eigen opgave van de drost veel waard. Vervolgens kwam een ‘schilderij vande grave Willem van Nassau, bij den mennist gedaen’, tezamen met een portret van hemzelf, zijn zoon en dochter, drie vrouwen en nog een jongeman. Wat volgde, was nog vele malen spectaculairder qua visuele representatie:

Inden eersten in het stoofken negenthien schilderijen vande edeluijden vande h. l. m. den prince van Oraengien;
opte slaepcamer drientwintich schilderijen vande ouders, voorouders ende vrienden des voorsz. heere drossaert geset in swarte eijcke lijsten, vuytgesondert een cleijn schilderijken;
int zalet tweendertich schilderijen waervan de 29 gestelt sijn in vergulde lijsten, wesende dese vanden prince van oraengien h. l. m. met sijn vier vrouwen ende voorts sijne gen: kinderen ende geslaechte, ende het ander prince Mauritz, graef Henrick ende jouffrouwe Franchoise van Egmont;
opte poortcamer drie schilderijen namentlijk vanden drossaert mevrouwe de drossaerdinne ende een jouffrouwe;
boven de slaepcamer thien schilderijen zonder lijsten van doffeciers van eenige dorpen des lants van Breda.¹⁴⁵

In totaal 87 portretten met een grote nadruk op de Oranje-Nassaues, gevolgd door eigen familieleden en overige bekenden. Nu was Bernuy weliswaar uitzonderlijk vanwege zijn eerdere carrière als hoveling – zo had hij tevens nog een zilveren kleed met daarop de geborduurde wapens van Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon – maar ook weer niet uniek. Dat de drost bijvoorbeeld zijn ondergeschikten (de schouten) in deze privé-sfeer betrok, is niet zo opvallend. Hoge functionarissen van het land bij leger of vloot hadden eenzelfde neiging zich thuis door middel van portretten te omringen door hun officieren en kapiteins.

Alle schilderijen behoorden tot een kleine partij bezittingen die na zijn dood onverkocht bleven omdat zij als erfgoederen waren aangemerkt. De indruk bestaat dat een deel ervan uiteindelijk in Breda is achtergebleven. De hoge militair Crock bezat een kleine vijftig jaar later een set van ‘twintich portretten ofte schilderijen van thuijs ofte geslachte van Nassau’ die op zijn slaapkamer hingen.¹⁴⁶ In de kleine voorzaal aan de straatkant hingen nog eens 26 prenten ‘van thuijs van Nassau ende andere met rollekens’. Aan het eind van de achttiende eeuw zou de stad uit de nalatenschap van oud-schepen dr. Pieter Snellen een serie van 31 Nassau-portretten overnemen, die tot op de dag van vandaag de wanden van het stadhuis sieren.¹⁴⁷ Het zou interessant zijn om, aan de hand van datering, te weten te komen of er een eventuele overlap bestaat tussen de diverse series. Een enkele keer komen nog an-

¹⁴⁵ SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 575.

¹⁴⁶ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 255: litt. 8.

¹⁴⁷ Emmius, *Willem Lodewijk*, 42.

dere belangrijke eigentijdse historische figuren voor als voorwerp van adoratie, waarschijnlijk vanwege een persoonlijke connectie, zoals de koningin van Zweden (Christina) of de keurvorst van Brandenburg en zijn gemalin.

Voor het overige hing de gebruikelijke mix van genre-scenes, trompe l'oeuils, 'bataillens', fruit of bloemstillevens, landschappen of 'seetjes' aan de wand verspreid door het hele huis en zonder ogenschijnlijk decoratieschema. Zoals in de inleiding op dit hoofdstuk is opgemerkt is hier afgezien van een nadere telling vanwege het geringe representatieve gehalte. Schilders worden maar zelden bij naam genoemd: een van de weinige keren betreft het de twee landschappen van 'ruijs'[daal]. Geografische voorstellingen worden slechts twee maal nader geïdentificeerd: een strandgezicht van Zandvoort en enige ondergelopen 'landen' bij Dordrecht. Het strandgezicht was een nieuw genre in de zeventiende eeuw en Zandvoort speciaal herkenbaar vanwege de grote stenen vuurbaak.¹⁴⁸ Ook de duiding van materiaal of onderwerp is soms ambivalent. Een enkele keer is sprake van een grisaille of van koper als ondergrond.

Slechts de religieuze taferelen worden vaak exacter omschreven. Daarvan bezat iedereen er meestal wel enkele. Ook hierin was weer een hoop variatie mogelijk: de onthoofding van Johannes de Doper, de boodschap aan Maria, de geboorte van Christus, 'onsen salichmaker', het laatste avondmaal, het kruisdragen, de Drievuldigheid, of de Ark van Noach – een van de meer geliefde thema's zo lijkt het. De onderwerpskeuze uit het oude of nieuwe testament kon mogelijk samenhangen met een bepaalde geloofsovertuiging.¹⁴⁹ Juist voor een katholieke stad als Breda biedt dit nog interessant terrein voor nader onderzoek. Van het geloof van Hendrik Gobbing's is geen enkele twijfel mogelijk, maar van dat van zijn vrouw evenmin. Bij haar thuis hing een schilderij 'vertoonende een man in bisschopshabijt', dat een belangrijk familielid bleek te zijn: Vincentius Boudewijns van Riethoven, voormalig bisschop van Yperen.¹⁵⁰ De familie Van Riethoven zou vanaf .. een prominente katholieke familie gaan vormen in Breda. Een genre dat ook in deze stad diverse keren voorkomt is de serie van twaalf (Romeinse) keizers.¹⁵¹ De bezitter hiervan verried daarmee op zijn minst een klassiek onderricht te hebben genoten. In het huis van mr. Johan van den Corput bevond zich, zoals we zagen, bijvoorbeeld een reeks van 24 portretten van historische figuren, waaronder een aantal uit de klassieke oudheid. Daarnaast had hij op de kamer boven de grote zaal nog een apart kastje staan met daarin een albasten beeld van Marcus Curtius. Waarschijnlijk bevonden zich in hetzelfde 'kasken' tevens zijn boeken, want die worden als volgende items opgevoerd.

Bijzonder zijn de twee 'keuckens' die in de keuken van de weduwe van Peter Piggen hingen.¹⁵² Dergelijke groot-formaat scenes van overvloedig gedekte tafels waren oorspronkelijk een specialiteit van de Antwerpse kunstmarkt en laten duidelijk de culturele invloed vanuit deze regio in Breda zien in de tweede helft van de zestiende eeuw.¹⁵³ In de keuken van een ander familielid hing eveneens een 'vette keucken' naast nog veel meer. Keukens waren belangrijke ruimtes om in samen te komen. Behalve uiteraard veel kookgerei, hingen er nog twee grote schilderijen van de winter en de zomer, een schilderij 'van de vrouw die heure man thuis-

¹⁴⁸ Giepmans e.a., *Hollandse stranden*, 42 e.v.

¹⁴⁹ Tümpel, *Het Oude Testament*; Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 49-54.

¹⁵⁰ SAB, ONA inv.nr. 373, akte 115 d.d. 26-03-1683

¹⁵¹ Vergelijk: Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 130.

¹⁵² SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 254: litt. 4.

¹⁵³ Honig, *Painting and the Market in Early Modern Antwerp*, hoofdstuk 2.

draegt', een schilderij van de verloren zoon (naast de schouw), 'een groot wapen met lijste van den prins' (mogelijk op de schouw), een klein schilderij van de hel (met lijst) en nog twee schilderijtjes (zonder aanduiding van de afbeelding maar wel ingelijst).¹⁵⁴ Ook de keuken van de militair Crock was rijkelijk behangen met een groot portret van hemzelf en zijn vrouw boven de schouw, een landschap, een schilderij van een hof met een pauw daarin, de geboorte van Christus, 'een keuc-kenschilderije van marta', het heilige avondmaal en 'noch een schilderijeken wat vergult, daerin gevangen'. Sommige van de omschrijvingen zijn dus wat mysterieus, zoals ook 'een naeckt geschildert man met een roomer' bij dezelfde Crock in huis – al laat de voorstelling in dit geval niets aan duidelijkheid te wensen over.

Het blijkt dus dat schilderijen in elk geval door hun grote kwantiteit zeer prominent aanwezig waren in huis, maar soms ook vanwege de bijzondere kwaliteit. Zo had de marktschipper Hendrik Janssen een zeeslag beleend voor honderd gulden.¹⁵⁵ Het feit dat dit schilderij op de bovenachterkamer hing en dus niet echt in zicht deed in dat opzicht kennelijk niets af aan de waarde ervan. Dergelijke hoge bedragen komen desondanks niet vaak voor met betrekking tot één enkel schilderij. Naast financiële kon er zeker ook emotionele waarde aan een schilderij worden gehecht, met name de familieportretten. In 1679 werd er om een schilderij (waarvan de voorstelling helaas onbekend is) touwgetrokken tussen schepen dr. Louis le Clercq en juffrouw Wachmans. Zo lang de kwestie niet geregeld was, werd het schilderij ondergebracht bij de stokhouder of, indien ook dat problemen opleverde (Le Clercq was getrouwd met diens dochter), bij schepen Pieter van Luchtenburg.¹⁵⁶ Het geheel suggereert in elk geval een kostbaar stuk, een waardevol schilderij in elke zin van het woord. Dat Le Clercq goede smaak had blijkt tevens uit een opmerking van Huygens: 'dans la chambre ou nous mangeames un tableau des trois Parques de la main de Pourbus a ce qu'il me sembla et tres-bon pour de l'ouvrage Flamand'.¹⁵⁷

Ondanks de vele schilderijen hebben er nauwelijks grote kunstverzamelaars onder de Bredase elite gezeten: daarvoor moest men eerder bij de bestuurlijke elite zijn of hoge militairen. De boedel van mr. Michiel Piggen eind zestiende eeuw biedt desondanks een blik op een geschoold man, bij wie vooral thema's uit de bijbel domineren.¹⁵⁸ Piggen woonde in een groot huis in de Caterstraat en was zonder twijfel katholiek: afbeeldingen van heiligen en crucifixen komen in bijna elk vertrek voor. Op de kamer van zijn vrouw stond bijvoorbeeld een buffet 'met een tafereelken daerop van ons Lief Vrouw' en hingen verder nog een schilderij van een pater en een ander van de verzoeking van de Heilige Anthonius. Dit was overigens niet haar slaapkamer want een bed stond er niet, maar wel een grote kleerkast. Daarnaast bezat hij veel landkaarten (waaronder vier in de galerij van respectievelijk de Nederlanden, Holland, Brabant en Vlaanderen) en enige portretten van zichzelf en zijn vrouw en eentje van René de Chalon, onder wie hij zijn bestuurlijke carrière was begonnen. In de zaal 'opten hof' had hij zelfs een waar meesterwerk hangen: een tafereel 'voor 't schouw van Jeronimus Bosch'.

Het schouwstuk in huis boven de schoorsteenmantel ontwikkelde zich als de wereldse variant van het altaarstuk in de kerk en vormde stevast ook het duurste schilderij. Het duurste überhaupt gevonden in Breda was een afbeelding van de 'naeckte waerheijt' met een waarde van honderdtwintig gulden en hing thuis bij

¹⁵⁴ De Man, 'Boedelinventaris van Michiel Piggen'.

¹⁵⁵ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 5.

¹⁵⁶ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 230 d.d. 30-04-1679.

¹⁵⁷ *Briefwisseling Huygens*, IV, 144-146 d.d. 20-03-1677.

¹⁵⁸ De Man, 'Boedelinventaris van Michiel Piggen'.

Elias de Raedt ‘int saleth’. Juist bij De Raedt met zijn Hollandse achtergrond, die in de jaren zestig van de zeventiende eeuw in Breda was komen wonen, valt tegelijkertijd op dat slechts een drietal portretten in huis te vinden waren. Bij hem domineerden voornamelijk landschappen en religieuze voorstellingen. Het schouwstuk moest, hoe dan ook, imponeren zoals tevens ‘een grootte schilderije de coninck vande moren ende andere persoonen daerbij geschildert voor de schouwe’ bij Crock bewijst. Groot van formaat en of opvallend qua onderwerpskeuze luidde telkens het devies.¹⁵⁹ Rentmeester Kip moet dan ook welhaast een verdienstelijk amateurschilder zijn geweest: diens schouwstuk was notabene van eigen hand.¹⁶⁰

Bijna iedereen had ook wel een of meer wandkaarten aan de muur, soms van een plek waar men herinneringen aan koesterde. Zo hing er bij de Antwerpenaar Joachim Gillis begin zeventiende eeuw op een slaapkamer (niet de zijne overigens) een van de Scheldestad. Weer anderen kozen in dat opzicht liever voor het grote gebaar: zo had Johan van den Corput er een van Europa en een van Jeruzalem (plus nog een onbekende afbeelding); postmeester Johan Lijfkoop bezat zelfs een wereldkaart. De plaats waar deze in huis hingen was meestal op het tweede plan: op een gang of in kleinere kamers beneden of boven.¹⁶¹

Het vermaak van de elite

Lezen

Hoe meer bezittingen, hoe meer papieren rompslomp ook. Bijna iedereen had wel iets aan papieren in huis meestal in de vorm van eigendomsakten, een huurcontract of een testament. We zijn hier voor Breda bijzonder goed over ingelicht omdat ze vaak apart werden geïnventariseerd, vooral in de boedeladministratie van de schepenbank. Bijzonder fraai is bijvoorbeeld de inhoud van een koffer uit het bezit van Dionys Piggen anno 1622.¹⁶² Naast de vele papieren, kwamen er tevens nog vijf blauwe en zeven rode stenen uit tevoorschijn (mogelijk van een dobbelspel of bij wijze van pressepapier), ‘twee oochgelassen’ (Piggen was een van Bredaas oligarchen en verkeerde op hoge leeftijd, vandaar deze bril), een landkaart en een vergulde mosselschelp (een rareiteit, mogelijk tevens in functie als pressepapier). Soms waren er tevens kleine bundeltjes brieven of een ‘memoriael’ met familieaantekeningen in huis. De geschiedenis van de eigen familie was al vroeg een serieuze bezigheid onder de regenten: van diverse schepenen zijn eigentijdse geslachtsregisters bewaard gebleven.¹⁶³ Anthonis van Buerstede hield zich op verzoek van familieleden bezig met het opstellen van genealogieën.¹⁶⁴ Uiteraard moest men hier wel de tijd voor hebben. Ondernemers hadden bijvoorbeeld andere zorgen, zoals blijkt uit hun ‘schultboecken’ om de boekhouding in bij te houden.

Rentmeesters hadden hun ‘manualen’, een particulier archief van oude en nieuwe jaarrekeningen of registers. Van rentmeester Van der Kaay is een fraai overzicht bewaard gebleven waarin tientallen exemplaren worden genoemd.¹⁶⁵ Van de zestiende-eeuwse rentmeestersfamilie De Loecker zijn daadwerkelijk nog een stapel

¹⁵⁹ Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 106-107.

¹⁶⁰ SAB, ONA inv.nr. 598, akte 162.

¹⁶¹ Vergelijk: Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 59.

¹⁶² SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 253: litt. 25.

¹⁶³ Dit geldt bijvoorbeeld voor leden van de families Bernagie, Drabbe, Havermans en Wachmans.

¹⁶⁴ *Briefwisseling*, IV, briefnr.5231: aan C. Huygens d.d. 29-06-1652.

¹⁶⁵ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 4: litt. 12.

oude rekeningen via het archief van de weeskamer overgeleverd.¹⁶⁶ In beide gevallen was er ook een apart kantoor in huis om de administratie bij te houden. Het 'comptoir' of kantoor was in huis het mannelijk vertrek bij uitstek dat bij geleerden later werd omgevormd tot een studeer-of boekkamer.¹⁶⁷ In dat van Van der Kaay stonden onder andere een 'staende horlogie', een ijzeren geldkist en twee lesse-naars. Klokken waren vrij zeldzaam in Breda, ook onder de elite. Bij de rentmeester valt echter nog iets anders het meeste op. Boven de schouw in dit vertrek waren twee deuren in de vorm van panelen gemaakt waarachter zich een schilderij voorstellende het Laatste Oordeel bevond. Of hij wilde dit ongetwijfeld kostbare werk zo goed mogelijk beschermen of dit onderwerp werd niet voor ieders ogen even geschikt geacht.

Het boekenbezit en daarmee het leesgedrag van de regenten laat zich moeilijk raden aangezien de bronnen zich hier onvoldoende over uitlaten. In boedels komt men zelden verder dan 'enige boecken van alderhande formaet', wat zowel betekent als dat men en geen titels opgaf of opnam noch het soort editie (octavo, quarto e.d.). Op het eerste gezicht lijkt er dus geen bijzondere waarde aan boeken te zijn gehecht binnen de totale huisraad. Deze onderregistratie te Breda staat voor de elite dus geen systematisch vergelijkend onderzoek toe, dat tot conclusies zou kunnen leiden over smaakverschillen of ontwikkelingen qua leesgedrag in de tijd. Daarmee is nog niet alles gezegd; boeken waren voor de liefhebber allesbehalve waardeloos. Degenen die zoiets als een bibliotheek hadden beschikten doorsnee over enige tientallen tot soms wel honderden boeken. In het geval van Elias de Raedt in 1667 werden zeventien titels folio en zeventien titels quarto onderscheiden, maar tevens een partij van tachtig boeken 'cleijnder in parquement ofte leer gebonden van verscheijde talen'.¹⁶⁸ Hoe dan ook, de totale waarde werd - zoals gebruikelijk - op nihil geschat. Dit laatste was beslist een oversimplificatie getuige ook de verkoop uit de bezittingen van drossaard Bernuy in 1613, een van de weinige boedels waar bedragen en kopers bij staan vermeld.¹⁶⁹ De curator, mr. Johan de Bergaigne, kocht zelf op de veilingdag een aantal boeken uit deze boedel waaronder een 'Dictionarum Gallico Latinum' voor dertig stuivers, twee 'imperfecte' boeken van Plutarchus voor vierentwintig stuivers, een 'Duijtsch' boek voor achttien stuivers, en dertien boeken 'int root gebonden' voor dertien gulden. Daarmee betaalde hij toch al gauw één à anderhalve gulden per stuk voor een partij tweedehands boeken. Voor de liefhebber vertegenwoordigden boeken dus wel degelijk een zekere waarde.

En liefhebbers waren er, getuige ook een attestatie van griffier mr. Adriaan Havermans. Daaruit blijkt dat hij in elk geval rond 1650 de vrijdagse markt in Antwerpen afsnuffelde op zoek naar zeldzame uitgaven: in dit geval een traktaat van Augustinus Wichmans. Helaas voor hem bleek het werkje uitverkocht, maar zijn kennis van zaken was dusdanig dat hij tevens wist dat het bij andere boeken zat ingebonden. En zoveel moeite gedaan louter 'omme sijne particuliere curiosheijdt'.¹⁷⁰ De grootste boekenbezitter onder de regenten van Breda in de zeventiende eeuw is ongetwijfeld dr. Christoffel van Campen geweest die uiteindelijk, na enig talmen, zijn complete bibliotheek aan de stad schonk. Daarmee vormt dit tegelijk de kern van

¹⁶⁶ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 1124. Scherft, *Het sterfhuys van Willem van Oranje*, noemt deze rekeningen niet (p. 84).

¹⁶⁷ Fock red., *Het Nederlandse interieur*, 23. Vergelijk: Van der Veen, 'Eenvoudig en stil'.

¹⁶⁸ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 875.

¹⁶⁹ Ibidem, inv.nr. 535. Vergelijk op dit punt: Montias, *Art at Auction*, 15 speciaal n.14.

¹⁷⁰ SAB, ONA inv.nr. 141, f. 165-v d.d. 29-03-1652: attestatie voor Abraham Tempelaars, rentmeester van de geestelijke goederen in het kwartier van Kempenland.

de magistraatsbibliotheek, ongetwijfeld de reden waarom er een uitgebreide inventaris van is opgesteld en bewaard.¹⁷¹ Van Campen was een van de meest wetenschappelijk ingestelden onder de Bredase regenten: als geneesheer publiceerde hij ook zelf.¹⁷²

In eerste instantie legateerde Van Campen zijn 'medicinale' bibliotheek (inclusief boekenkasten) plus eigen gedrukt werk in zijn testament van 1691 overigens aan de Leidse academie.¹⁷³ In ruil voor dit legaat diende men van zijn boekenbezit een catalogus te maken op wit perkament; zover zou het echter nooit komen. Vlak voor zijn dood, zeven jaar later, bedacht Van Campen zich en werd de Bredase magistraat de definitieve erflater van zijn bibliotheek in plaats van zijn alma mater.¹⁷⁴

Als tegenprestatie dienden de boeken wel toegankelijk te zijn voor Bredase geneeskundigen. Wat betreft zijn manuscripten en gedrukt werk, die werden nu legateerd aan Pieter van Bernagie. Dit familielid uit een van Bredaas meest vooraanstaande regentengeslachten was in 1676 in Harderwijk gepromoveerd tot medicinaal doctor en had zich daarna in Amsterdam gevestigd.¹⁷⁵ Inmiddels was hij daar hoogleraar anatomie aan het Atheneum Illustre geworden en tevens een vooraanstaand blijspeldichter. Van Campen bepaalde overigens in zijn codicil dat de meegestuurde exemplaren van zijn eigen werk door Bernagie aan studenten (gratis?) moesten worden uitgedeeld.

Het was gebruikelijk dat van echt belangrijke bibliotheken veilingcatalogi werden gemaakt omdat de boeken meestal na de dood van de eigenaar werden verkocht. Zorgvuldig opgebouwde bibliotheken vielen zodoende bijna altijd weer uiteen. Van het boekenbezit van de griffier van de stad Johan van Vliet is zo'n (verkoop)catalogus bewaard gebleven, al bevindt het enige exemplaar zich in het buitenland. De griffier was namelijk tevens een voornaam filoloog en germanist en stond als zodanig beter bekend onder de naam Janus Vlitius.¹⁷⁶ In zijn huurhuis in de Caterstraat was een aparte ruimte als bibliotheek ingericht met 'sesse groote ende vijff cleijne cassen met boecken'. Mogelijk stond in het midden van deze ruimte de vierkante werktafel of lessenaar, bekleed met 'een oostindische gedrukt cattoenen tafelcleet' waarin Van Vliet een groot deel van zijn privé-papieren had opgeborgen. Dat inventarisering van zijn honderden boeken met veel specialistische titels aan experts werd overgelaten valt te begrijpen, maar de schepenen zetten zich wel aan de papieren waarin Van Vliets hele leven wordt weerspiegeld.

Er waren diverse kasten met lades volgepropt met papier in de vorm van allerlei correspondentie, bundels, Engelse couranten etc. Van aantekeningen tot meer uitgewerkte stukken, zoals zijn eigen journaal van de ambassadereis naar Engeland in 1652 die hij als gezantschapssecretaris had meegemaakt 'gebonden in hoorn percuement',¹⁷⁷ stapels - 'veele ende verscheijde gedruckte exemplaren' - van zijn eigen uitgaven ('vertoogh bewijs van 't recht des griffiersampt der stadt; costumen van Breda; corte chronijck van Breda ende van almanacquen') en ga zo maar door. Zeker zo interessant is ook 'een journael of memorieboeck van verscheijde saecken meest rakende dhr. capn. Lanckvelt (no. 32)'. Deze Bredase schepenen had als kapi-

¹⁷¹ SAB, archief stadsbestuur (inv. IJsseling), inv.nr. 1756.

¹⁷² Bots e.a., *Noordbrabantse studenten 1550-1750*, 409-410 nr.2598.

¹⁷³ SAB, ONA : testament Christoffel van Campen (1691).

¹⁷⁴ SAB, ONA : testament Christoffel van Campen (1698).

¹⁷⁵ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 188 nr.156.

¹⁷⁶ Dekker, *'The Light under the Bushel'*.

¹⁷⁷ Het verslag van zijn reispartner Lodewijk Huygens is uitgegeven, zie: Bachrach & Collmer, *Lodewijk Huygens. The English Journal 1651-1652*.

tein in Deense dienst vermoedelijk een interessanter leven geleid dan de meeste van zijn mede-regenten. Had hij in de avonduren zijn levensverhaal aan de griffier, tenslotte een aangetrouwd familielid, verteld die dit vervolgens had opgetekend? Wie Van Vliets nalatenschap overziet begrijpt uiteindelijk vooral iets van de staat van ontredde, waarin deze beruchte sloddervos langzaam was vervallen. Bij elkaar gaat het om honderden items: niets meer of minder dan een compleet persoonlijk archief. Niet meegerekend, maar daarentegen wel bewaard zijn een vijftiental brieven als griffier op missie voor de stad halverwege de jaren vijftig van de zeventiende eeuw, die letterlijk en figuurlijk tot de fraaiste staaltjes schrijfkunst behoren en een aparte uitgave waard zijn.

Ook bij dr. Eduard van Nieuwenhoven werd aan een aparte inventarisatie van zijn boeken gedacht, getuige twee opengelaten pagina's in zijn desolate boedel. In alle drie de gevallen - Van Campen, Van Vliet en Van Nieuwenhoven - hebben we met min of meer geleerden te maken (in elk geval gestudeerden), wier smaak zeker niet voor die van een doorsnee regent kan doorgaan. Meer gangbaar was wellicht oudschepen Jacob Wachmans, die in 1689 overleed. Behalve dat zijn nalatenschap in feite een failliete boedel was en de familie Wachmans beslist tot de grootste pechvogels van de zeventiende-eeuwse inheemse elite kan worden gerekend, stuiten we wederom op een gebrekkige medewerking van de opsteller. Naast een grote bijbel met een slot, bestond zijn bibliotheek uit het aanzienlijke aantal van 221 'soo groote als klijne' boeken en twee albasten ballen.¹⁷⁸ De laatste waren waarschijnlijk globes die altijd in paren van twee in studeervertrekken als deze voorkomen.¹⁷⁹ Het aantal verraadt toch tenminste zeven planken aan de muur waarop de boeken zullen hebben gestaan.

Wegens gebrekkige gegevens vallen over de literaire smaak van Bredase regenten dus alleen algemeenheden te melden. Historiewerken en algemene lectuur zijn algemeen, literaire romans veel minder; een lezersrevolutie onder de stedelijke bevolking kwam in dat opzicht pas in de achttiende eeuw op gang.¹⁸⁰ Franse en latijnse werken komen in Breda in de zeventiende eeuw geregeld voor: er was dan ook eerder sprake van een werkbibliotheek, zoals bij mr. Sebrecht Sgraeuwen met vele juridische werken. De religiositeit van schepenen blijkt in zoverre dat bijna iedereen over een of meer bijbels (vaak met een zilveren slot en of ketting) beschikte en psalmboeken; het zogenaamde kerksetje.¹⁸¹ Het boekenbezit in een willekeurige stad in de Republiek beperkte zich hoofdzakelijk hiertoe: de bijbel vormde een onmisbaar onderdeel van de huisraad.

Specifieke religieuze voorkeuren vallen aan de hand van de boekenkast moeilijker te achterhalen. Een van de weinige regenten die actief het calvinistisch gedachtegoed tot zich nam was Anthonis Franssen. In een klein boekenkastje, bovenop een veel grotere keukenkast, stonden of lagen 'le premier livre des commentaires de m Jan Calvin' en 'l'harmonie sur les trois evangelistes du mesme auteur' plus 'de uytlegginge van johs. calvin opte drie evangelisten in duijts' en 'de uytlegginge van johs. calvin opte epistolen paulis'. Behalve calvinist van het eerste uur, beheerste Franssen dus tevens meerdere talen; verder bezat hij nog een exemplaar van Bullingers huisboek en een in Amsterdam gedrukte bijbel.¹⁸² Het behoeft aan de hand van zijn lectuur minder te verbazen dat Franssen, die schepen was in 1580-81,

¹⁷⁸ SAB, OSA schepenbank, boedeladministratie inv.nr. 3.

¹⁷⁹ Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels*, 263.

¹⁸⁰ Strengers-Olde Kalter, 'Boeken in Bossche boedels', 157.

¹⁸¹ *Ibidem*, 146; 155.

¹⁸² SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 250: litt. 27.

door de Spanjaarden later niet in zijn functie werd gehandhaafd. Ook na 1590 keerde hij niet meer in de magistraat terug: vermoedelijk gaf hij de voorkeur aan zijn ontvangerschap waarin hij zich, wegens toenemende ouderdom, liet bijstaan door zijn zoon.¹⁸³ Rond 1620 bevonden zich tevens enkele calvinistische werken in het bezit van de overleden schepen Johan van den Corput.¹⁸⁴ Halverwege de zeventiende eeuw werden ze ook nog aangetroffen bij de kasteleine De Maubus, wier familie van Franse oorsprong was.

De regenten hadden in elk geval behoefte aan uitleg want, naast de standaard bijbel, bezat men meestal diverse boeken als een catechismus die de bijbel nader moesten verklaren. Anderen als Van den Corput traden nog dieper in de geloofsmaterie met 'de historie der martelaren', 'de biekorff de roomse kerk' en de 'wederlegginge' onder zijn christelijke lectuur. Mr. Sebrecht Sgraeuwen toonde zich in dat opzicht standvastiger met een 'parvus cathegismus catholecorum', 'verclaringhe welck de ware religie ende waerachtige catholicque kercken sijn' en een 'onderwijsinge tegens de dwalinge vande wederdoopers'.

Een ware test voor het humanistische wereldbeeld van de lezer vormde zonder meer bezit van het werk van Erasmus. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw komen enkele vermeldingen voor in Breda. Mr. Sebrecht Sgraeuwen had een 'adagia erasmi', een 'lingua erasmii' en een 'colloquia erasmi' onder zijn uitgebreide boekenbezit. Ook de schepen mr. Johan de Loeker had een werkje van Erasmus in zijn bezit. Behalve dat het in het zwart was ingebonden en 'd. erasmi roterdami' op de omslag had staan, was het wederom in het latijn - evenals bijvoorbeeld de Institutie van Justinianus.¹⁸⁵ De zoon van drost Bernuy kocht in 1610 een 'coloquia erasmi' voor iets meer dan drie gulden. In later jaren werden door hem nog diverse andere latijnse boeken gekocht waaronder een catechismus, een fabel en de werken van Ovidius.

Het vrije gedachtegoed, zoals gepropageerd in boeken, kon daarentegen voor de overheid gevaarlijk zijn: er kon twijfel en verdeeldheid mee worden gezaaid, vooral op de terreinen van politiek en religie.¹⁸⁶ Op aandrang van de publiekskerk deed, in navolging van de zo verfoeide inquisitie, eind zestiende eeuw boekcensuur in de Republiek haar intrede.¹⁸⁷ In generaliteitsland Brabant, met zijn grotendeels katholieke bevolking, werd in dat opzicht echter eerder gereguleerd dan gecensureerd.¹⁸⁸ In 1692 werd door de Bredase kerkenraad het geruchtmakende boek *De Betoverde Wereld* van Balthasar Bekker gesignaleerd, maar hield de magistraat zich in eerste instantie afzijdig.¹⁸⁹ Enkele maanden later kwam hij wel in een ander geval in actie. De twee boekverkopers in de stad moesten hun exemplaren van 'seecker boeck geintituleert verhandelinge ende ontleding vanden heijdelbergschen catechismus, item de naerdere ontleding idem, ende van seeckeren brief van pontiaan van hattem aen seeckeren heer geschreven' op het stadhuis komen brengen.¹⁹⁰ Pontiaan van Hattem was een radicale predikant die, hoewel uit zijn ambt gezet, in Bergen

¹⁸³ SAB, ORA: vestbrieven Anthonis Franssen.

¹⁸⁴ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 253: litt. 9. Bij Van den Corput betrof de inventarisatie zijn huis, dat inmiddels door ritmeester Van den Beringen werd bewoond. Hoewel het aannemelijk is dat de achtergebleven spullen daarom van hem waren, bestaat hierover geen absolute zekerheid.

¹⁸⁵ SAB, Weeskamer inv.nr. 535.

¹⁸⁶ Groenveld, 'The Mecca of Authors?'.
¹⁸⁷ Weekhout, *Boekencensuur*, hoofdstuk twee.

¹⁸⁸ Ibidem, 297-359.

¹⁸⁹ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 6: notulen 1686-1694, f. 168-69. Zie ook: Weekhout, *Boekencensuur*, 353.

¹⁹⁰ SAB, inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 142 d.d. 14-08-1692; ibidem, f. 142v d.d. 25-08-1692. Zie verder: Weekhout, *Boekencensuur*, 317-318.

op Zoom conventikels bleef houden in de geest van de labadisten of rijnsburger collegianten.¹⁹¹ Cornelis Tessers retourneerde drie exemplaren van de zes die hij had ontvangen: één was er verkocht aan schepen Noortbergh, één aan predikant Artopé en de ander aan 'buitenlieden'.¹⁹² Cornelis Seldenslag had nog geen enkel van zijn zes exemplaren verkocht. De boeken werden later nog wel geretourneerd, maar handelswaar was het niet meer: op de verkoop ervan werd een boete van vijftig gulden gesteld!

Dezelfde Seldenslag was een derde generatie uit dit belangrijkste Bredase drukkersgeslacht die in deze multi-confessionele samenleving als ondernemer overeind moest zien te blijven. Zijn vader Jacob was in 1625 uit Antwerpen gearriveerd: hoewel katholiek, bleef hij ook na 1637 het stadsbestuur dienen. In 1652 volgde wel een serieuze aanvaring met de magistraat over een katholieke catechismusuitgave.¹⁹³ Ook zoon Cornelis kreeg het meermaals aan de stok met de stedelijke autoriteiten. In 1668 werd hij door de kerkenraad op het matje geroepen voor het drukken van een aflat van zonden en in 1683 door de magistraat voor het drukken van een zeker ABC-boekje.¹⁹⁴ Hij zal daarmee zeker de sympathie van het katholieke bevolkingsdeel hebben gewonnen, maar tussentijds werd hij in 1679 tevens door de magistraat verordonneerd niet langer rijmen van predikant Plancius te laten drukken.¹⁹⁵ Of het hier puur om de inhoud ging (de predikant had juist in deze jaren de nodige aanvaringen met de magistraat) of dat Plancius zich steeds op stadskosten te buiten ging, is onduidelijk: voortaan waren deze uitgaven in elk geval voor eigen risico van de drukker. De boekdrukkers en verkopers te Breda hielden hun opties dus open in hun pogingen de eigen boekerij gaande te houden.

Tot slot kwam nog één bijzonder aspect van de intellectuele interesse van sommige regenten aan het licht. Het betreft hier de rentmeester van de domeinen Josias Eckhardt die in 1702 kortstondig schepen was van Breda, maar beide ambten onverenigbaar achtte. De Nederlandse editie van William Dampiers beroemde wereldreis van 1679-1691, de *Nieuwe Reystogt rondom de Werrelt* (1698) werd aan hem opgedragen. Waar had Eckhardt deze faam aan te danken? Van een directe link met deze avontuurlijke reis is uiteraard geen sprake, maar in het voorwoord meldt de uitgever dat 'U. wel Ed: als een ware liefhebber van reisigers' is. Josias' vader, Johan Andries, was extraordinaris raad van de domeinraad geweest. In die capaciteit werd hij diverse keren naar het buitenland gestuurd om belangrijke onderhandelingen over de bezittingen van de Oranjes te regelen. Bij aanvang van de Negenjarige Oorlog (1689-1697) werd hij door de stadhouder-koning tot zijn resident in Brussel aangesteld, waar hij in 1692 stierf. De familie was dus geschoold in de wereld van de internationale diplomatie. Wellicht dat deze connectie gebruikt werd door de Haagse boekverkoper Abraham de Hondt, wiens eerdere boekuitgaven er duidelijk op geënt waren om faveur te winnen aan het stadhouderlijk hof.¹⁹⁶

¹⁹¹ Israel, *Radical enlightenment*, 186 speciaal noot 8.

¹⁹² In zijn artikel 'Drukkers en Uitgevers te Breda' rept Hallema ten onrechte van een 'zekere Voortbergh' (p.102) en de Bredase burgemeester 'Lugtenburg' (p.103).

¹⁹³ Zie hoofdstuk acht.

¹⁹⁴ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 07-07-1668; AM inv.nr. f. 461.

¹⁹⁵ SAB, OSA inv.nr. 34: notulen magistraat, f. 232 d.d. 13-05-1679.

¹⁹⁶ Kossmann, *De Boekhandel te 's-Gravenhage*, 188-191.

Spel en vermaak

Zonder de overlevering van een dagboek of egodocumenten is het in principe moeilijk om goed zicht te krijgen op de vrijetijdsbesteding van regenten. Naast het stadhuis vormde buitenshuis in toenemende mate de kroeg de meest gefrequenteerde plek. Gezien hun aantal waren er voldoende, als de Prins Kardinaal, om een eigen clientèle te herbergen.¹⁹⁷ Wat deed men zoal in kroegen behalve drinken, op het gevaar af dronken te worden en iemand te beledigen of met hem op de vuist te gaan? Het kaartspel was van oorsprong een hoffelijke aangelegenheid, een allegorisch spel om de macht.¹⁹⁸ Hoewel behendigheid erin een maatschappelijke deugd vormde in kringen van de adel en militairen, waren de ondeugden die eruit voortvloeiden als gokken minder gewenst. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de dagboeken van de Friese stadhouder Willem Frederik.¹⁹⁹ Tijdens zijn pageschap liep de zoon van drost Bernuy al vroeg een speelschuld op van eenentwintig stuivers aan ene Jacob van Woeringen: vermoedelijk had hij daarmee zijn lesje wel geleerd, want meer betalingen van deze soort komen daarna niet meer voor.

Wat begon als een vrolijk kaartspel kon namelijk het begin inluiden van financiële rampspoed. De carrière van één Bredase regent, Jan Feltens de Ghinter, werd er waarschijnlijk door overschaduwd.²⁰⁰ Blijkens zijn contacten was hij erg op de militaire wereld gericht. Hoewel de oorsprong van het incident onduidelijk is, waren de gevolgen ervan groot: Andries Wachmans, koopman uit Antwerpen, claimde een speelschuld van bijna vijfduizend gulden op hem. Rond 1610, een decennium na het incident, werd De Ghinter pas voor het eerst tienraad: van 1613 tot 1622 zat hij zelfs onafgebroken in dit college, alvorens nog twee jaar schepen te worden. Als persoon blijft hij echter, net als vele Bredase regenten, een schim op de achtergrond; zo woonde hij bijvoorbeeld ook in Princenhage en niet in de stad.

Musiceren was een andere, meer serieuze vorm van spelen. Ook de muziek vond zijn oorsprong aan het hof: de allegorische betekenis van dit samenspel was een streven naar harmonie.²⁰¹ De beoefening van muziek in huiselijke kring op dure instrumenten was slechts voorbehouden aan een beperkt aantal families, nog afgezien van de moeilijkheidsgraad van het bespelen van de snaarinstrumenten. Vooral binnen deftige families vormde het een belangrijk element van de opvoeding. Regentenwezen hadden hier duidelijk een streepje voor: Cornelia van Dalem kreeg niet voor niets een klavecimbel en bijbehorende lessen als onderdeel van haar opvoeding, evenals Huybrecht van den Broeck die zelfs drie maanden muzieklessen in Antwerpen genoot. Hoewel aanvankelijk een private aangelegenheid, verenigden de liefhebbers van muziek zich aan het begin van de zeventiende eeuw in een collegium musicum.²⁰² Het lokale muziekleven kon nogal verschillen maar zelfs in Hollandse steden voerden Zuid-Nederlandse immigranten hierin de boventoon.²⁰³ In Breda komen onder de stedelijke elite al vanaf eind zestiende eeuw enige muziekinstrumenten voor als verdere getuigenis van hun humanistisch wereldbeeld. Reeds burgemeester Sgraeuwen had een klavecimbel en een citer.²⁰⁴ Drossaard

¹⁹⁷ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 123-126.

¹⁹⁸ Langdon, *Caravaggio*, 89-90.

¹⁹⁹ *Gloria Parendi*.

²⁰⁰ BHIC, RvB inv.nr. 788.278.

²⁰¹ Langdon, *Caravaggio*, 104-113.

²⁰² Zie verder hoofdstuk elf.

²⁰³ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 277-278.

²⁰⁴ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 393.

Bernuy bezat een luit en kreeg hierop ook muziekles; zijn zoon volgde in diens voetsporen. Maurits Bernuy kocht in Dordrecht van Hendrik Ambrosius Speelman (mogelijk was de laatste achternaam eerder een beroepsaanduiding) een luit en was inclusief een jaar les en snaren hiervoor tachtig gulden kwijt.²⁰⁵ Ondanks al het gemusiceer waren liedboeken, zoals de twee achtergelaten door de gevluchte makelaar Van Hil in 1654, vrij zeldzaam in inboedels.²⁰⁶ Schepen Wachmans, tevens lid van het muziekcollege, had in 1689 achttien 'musieckboecken'.²⁰⁷ Een andere makelaar in de stad, Jacob van Vechelen, had in 1671 een klavecimbel met voet (die overigens na zijn dood onverkocht bleef) en zijn collega Winkelmans een citer 'met een violens'. In beide gevallen was er tevens sprake van kinderen in huis, hoewel uiteraard ook ouderen musiceerden. Eind zeventiende eeuw had rentmeester Van der Kaay eveneens een klavecimbel, dat in de voorkamer aan de straatkant stond. Musiceren was dus een vrij exclusieve aangelegenheid voorbehouden aan de stedelijke elite.²⁰⁸

Al te publieke uitingen van spel en vermaak ondervonden weinig waardering vanwege de calvinistische leer van soberheid. Maskerades, bals, dansen en de 'comedianten' die kermissen opluisterden konden even zo vaak op afkeuring van de kerkenraad rekenen. Vanaf 1595 werd voortaan streng opgetreden tegen 'masqueraeden ende mommerijen' bij bruiloften en andere maaltijden.²⁰⁹ Dit, en andere soortgelijke verboden van eind zestiende eeuw ter beteugeling van het sociale uitgaansleven in de stad, had overigens eerder betrekking op de blijvende oorlogsdreiging en de angst voor vreemdelingen dan dat zij primair door het geloof waren ingegeven. Ondanks de verboden bleef het gedurende de zeventiende eeuw ook in Breda, bijvoorbeeld op Vastenavond, gebruik om zich te vermommen en anderszins een schouwspel van zichzelf te maken.²¹⁰ Ook omtrent de jaarlijkse kermissen aldaar gehouden en voorstellingen bleven zich herhaaldelijk problemen voordoen.

De aanwezigheid van militairen zorgde voor zijn eigen vormen van vermaak (nog afgezien van een toename van de prostitutie in de stad), met name in de zeventiende eeuw. Al in 1601 had de magistraat toegestaan dat schermmeester mr. Joost Poliet zich in de stad vestigde; hij mocht althans voor een jaar de sacristie gaan bewonen.²¹¹ Een decennium later woonde hij hier nog steeds onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat hij 'eegene schermeschole, oft, exercitie van schermen en sal mogen houden ten tijde men predicatie inde voorsz. kercke doen sal oft datter enige vergaderinge vande kerckenraet ... sal wesen.'²¹² Met andere woorden: op gezette tijden klonk er dus wapengekletter in de Grote Kerk, aangezien Poliet hier les in gaf. Zelf was hij inmiddels tot kerkmeester bevorderd, wat zijn langdurige bewoning van de sacristie ongetwijfeld zal hebben vergemakkelijkt. Halverwege de zeventiende eeuw liep het schermen in de stad helemaal uit de hand en bracht dit diverse regentenzonen in de problemen. Op voorspraak van de gouverneur werd eind 1701 toegestaan dat er door een dansmeester 's ochtends enige uren met zijn 'discipulen' mocht worden geoefend in de kamer van de rederijders van Vreugdendal.²¹³ De

²⁰⁵ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

²⁰⁶ SAB, boedeladministratie schepenbank, inv.nr. 3: litt. 6. Zie verder: De Mooij en Vos red., *'s-Hertogenbosch binnenskamers*, 70-71.

²⁰⁷ SAB, boedeladministratie schepenbank, inv.nr. 4: litt. 3.

²⁰⁸ Vos, 'Muziek in gereformeerd 's-Hertogenbosch', 131-132.

²⁰⁹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 61 d.d. 01-04-1595.

²¹⁰ Corsten, *Bredaniana*, XVIII.

²¹¹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 205v d.d. 09-01-1601.

²¹² SAB, ONA inv.nr. 21, f. 8-v d.d. 02-03-1610.

²¹³ SAB, OSA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 234-235 d.d. 19-11-1701.

toenemende permanente aanwezigheid van hoge officieren uit het Staatse leger, zal in de achttiende eeuw het sociale uitgaansleven in de stad verder hebben bevorderd.

Eén schepen had een triktrakspel in huis; die bevond zich bij Cornelis Vingerhoets in de keuken.²¹⁴ Deze was al vele jaren weduwnaar en wellicht dat hij de stille avonduren af en toe doorbrak met een spelletje met een goede kennis of anders met zijn dienstmeid. Bij raadsheer Michiel Piggen treffen we overigens al in 1587 een ‘zeker berdeken om mede te spelen’ aan.²¹⁵ Tevens hield hij vogels in huis, getuige twee ‘vogelhutkens’ op dezelfde achterzaal. Klaarblijkelijk diende deze ruimte - met uitzicht op de tuin - meer ter ontspanning, want hij had hier ook nog een ‘blaesbalck van Vergilius’ hangen of staan. Bij velen onder de stedelijke elite komen we trouwens een of meer vogelkooien tegen, soms nog met het beestje erin zoals bij Anna de Maubus in 1647. De bewuste vogel was zeer waarschijnlijk een kanarie, zoals ook blijkt uit de ‘kanarijkooij’ ten huize van makelaar Jacob van Vechelen in 1671, of anders een puttertje of goudvink. Bij Margriet Jans van den Gansenpoel bevond zich in een onderste lade van een kast in 1622 een opgezette paradijsvogel.

Dergelijke voorbeelden van exotische flora en fauna, waartoe ook de kanarie eens had behoord voordat deze werd gedomesticeerd, werden aangevoerd door de VOC en werden in de loop van de zeventiende eeuw verzameld in rariteitenkabinetten.²¹⁶ In Breda lijkt hiervan vooralsnog geen sprake te zijn geweest.²¹⁷ Toch komen zo af en toe bijzondere voorwerpen naar voren waaruit op z’n minst dezelfde soort nieuwsgierigheid valt af te leiden. Herhaaldelijk is er sprake van eenhoorn; veel vraag was hier overigens niet naar. Uit de boedel van schepen Pieter van den Broeck bleef rond 1630 een stuk eenhoorn over dat onder zijn beide behandelend artsen werd verdeeld. De inboedel van Cornelis van Bernagie werd eind zeventiende eeuw voor iets minder dan duizend gulden verkocht, een doorsnee bedrag. ‘Ende dat tot noch toe onvercost gebleven is eenigen weijnigen eenhoorn, die van droogisten van Amsterdam en andere plaetsen geordeelt wert van weijnige valeur te sijn.’ Naast eenhoorn, had mevrouw De Maubus tevens nog ‘enige cleijne coraltjens in verscheijde pampierkens’.

Alle exotica ten spijt, waren vooral zangvogels van eigen bodem in trek - ook letterlijk. Schepen Johan de Loecker had begin zeventiende eeuw op de bovenste zolder van zijn huis een houten ezel staan om vinken aan op te hangen. Op een andere zolder bevonden zich ‘verschoten’ (oude) netten om vinken en putten mee te vangen en acht ‘vinckenhutten’. Elders in huis waren tevens nog ‘een mussendeur, een hasenpant, negen staven totte vinckenetten, [en] een lang vogel eedtback’ aanwezig.²¹⁸ Deze schepen hield duidelijk van het buitenleven. Jacob Knaap kocht als jongeling rond 1658 voor een bedrag van zestieneneenhalve gulden in Rotterdam nieuwe vinkenetten.²¹⁹ Makelaar Jacob van Vechelen had twee leeuwerikennetten ‘metten toebehooren’, welke overigens onverkocht bleven uit zijn boedel. Nog afgezien van het oprichten van eendenkooien (zie de paragraaf over de jacht hieronder) hielden meerdere schepenen zich dus duidelijk met vogelvangst bezig in hun

²¹⁴ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 1022: ‘een tick tack bordt met witte en swarte schijven’.

²¹⁵ De Man, ‘Boedelinventaris van Michiel Piggen’.

²¹⁶ Zie verder: Bergvelt e.a., *Burgers verzamelen*.

²¹⁷ Mogelijk veranderde dit in de achttiende eeuw, vergelijk: De Mooij en Vos red., *’s-Hertogenbosch binnenskamers*, 66-67.

²¹⁸ SAB, schepenenbank boedeladministratie inv.nr. 251 litt. 11.

²¹⁹ HCHM, Archief weeskamer Steenbergen, inv.nr. 2416.

vrije tijd, zoals ook de lokfluit ('een silvere fluijten om leeuwericken te locken') van Jacob Comans bewijst. Diverse malen komen ook zilveren vleespennen voor waaraan de vogels werden gespiesd boven een haardvuur. In tegenstelling tot in het westen van het land worden deze in Breda geen 'vinkespeetjes', maar 'leeuwerikspitjes' genoemd.²²⁰ Deze en andere kleine (zang)vogels werden in de loop van de achttiende eeuw steeds meer als een lekkernij beschouwd.²²¹

In tegenstelling tot veel andere domeinen van de Oranjes in Staats-Brabant werden uit Breda door de domeinraad nauwelijks inkomsten uit visvangst gehaald. Dat wil nog niet zeggen dat er niet werd gevestigd: de handel in zoetwatervis en zeevis was in Breda zelfs zeer omvangrijk. De stad beschikte over een eigen vismarkt waar verse vis werd verkocht. De lokale visvangst werd er voor een schamel bedrag verpacht, eind zeventiende eeuw nog aan de bekende koopman Johan de Wyse.²²² Sinds eind zestiende eeuw was het, ter bescherming van de vestingwerken, trouwens al verboden om in de stadsgrachten te vissen.²²³ Des te opmerkelijker is dan ook de aanschaf in 1680 door de magistraat van vistuig, dat voor maar liefst tweehonderd gulden werd overgenomen van Hendrik Damisse.²²⁴ Behalve allerlei toebehoorselen, waren het drie voorwerpen in het bijzonder die de grote som bepaalden: 'een see-gen' (fl. 94-10), '4 wargarrens' (fl. 30.-) en een schuit met zijn toebehoren voor vijfenveertig gulden. Tijdens het bewind van stadhouder Cornelis Damisse is bekend dat er, in samenspraak met ene Aeltge 'de visverkoopster', flink werd gefraudeerd. Niet uit te sluiten valt dan ook dat dit vistuig uiteindelijk via hem in haar handen is beland. Ook rentmeester Van der Kaay had twee oude visnetten op zolder liggen.²²⁵ Buiten de stad werd dus wel degelijk gevestigd en soms niet zonder ernstige gevolgen: in 1685 werden enige in de Baronie gevangen genomen zalmdieven op transport gesteld naar Suriname.²²⁶ In huis moesten daarentegen meer onwelkome dieren worden gevangen, zoals de muizenval op zolder bij Jacob Comans bewijst.

Roken lijkt onder de stedelijke elite pas in het laatste kwart van de zeventiende eeuw zijn intrede te hebben gedaan met als mogelijke trendsetter schepen Jacob Wachmans. In een lade van een tafel bevonden zich 'eenige toebacx pijpen' en in een andere lade 'een doosjen met 4 a 5 gelaesen toebackstopperen'.²²⁷ In de loop van de zeventiende eeuw kwam het meer elitaire gebruik van snuiftabak op gang – roken was aanvankelijk iets voor zeelieden – waaraan te Breda aan het eind van de zeventiende eeuw een andere schepen, Anthonis Pesser, zich overgaf. Ook andere genotmiddelen als koffie, thee en chocolade werden pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw geïntroduceerd. Uit de journalen van Constantijn Huygens jr., die als secretaris van stadhouder Willem III vaak in Breda verbleef, blijkt dat hier al in de tweede helft van de jaren zeventig chocolade en thee werd gedronken, al ging zijn voorkeur (of die van zijn gastheren) duidelijk uit naar de eerste drank.

²²⁰ Van Rijen red., *Zilver en zilvermeden*, 56-57.

²²¹ Zie verder: Matthey, *Vincken moeten vincken locken*.

²²² NA, NDR inv.nr. 7955 f. 680r-681r niet gedateerd maar van 1706.

²²³ SAB, OSA inv.nr. 10 : AM 1597-1602, f.164; ibidem, inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 53 d.d. 05-09-1604 (niet te vissen met worpnetten).

²²⁴ SAB, OSA inv.nr. 22: RM 1663-1690, f.197 d.d. 01-04-1680.

²²⁵ SAB, ONA

²²⁶ NA, NDR inv.nr. 998, f. 20 d.d. 20-1-1685; f. 35-v; f. 39-v. Naar dit aspect van de Nederlandse koloniale geschiedenis, 'blanke' slavernij en de West (en Oost) als straffkolonie, is nog nauwelijks onderzoek gedaan – dit in tegenstelling tot de 'penal colonies' van de andere koloniale mogendheden. Onwillige weeskinderen, met name in steden waar de handelscompagnieën een Kamer hadden, stond dit lot eveneens te wachten.

²²⁷ SAB, ORA boedeladministratie schepenbank inv.nr. 4: litt. 3.

Schepen dr. Govert van Alphen had in 1690 twee ‘coffij keteltiens’ in huis die onder het koperwerk werd geschaard. Jacob Coomans had in 1703 een ‘silvere thee-busken’ en ‘een silvere theelepeltjen’. De deftigheid van deze koopman blijkt ook elders uit zijn inventaris: ‘vijff porseleijne flesken en ses koffie kopkens’ en ‘twaelff thee kopkens mette schotels’.

In de groeiende consumptiecultuur van de tweede helft van de zeventiende eeuw lokte het ene nieuwe produkt het andere uit. Porselein uit China en Japan, dat oorspronkelijk als ballast door de VOC uit Azië naar de Republiek werd meegenomen, werd steeds meer gewaardeerd en nageemaakt. Porselein komt in Breda niet zo vaak voor. Notaris Melis Janssen moest in 1619, na de dood van een van Bredaas’ oligarchen, Dionys Piggen, constateren dat, in vergelijking met een eerdere inventaris, drie porseleinen schoteltjes ontbraken die destijds al gebroken waren.²²⁸ Kastelein De Maubuze was een van de weinige die halverwege de zeventiende eeuw porselein had. Het interieur van Jacob Comans rond 1700 was waarschijnlijk een van de deftigste onder de Bredase elite. Hij had ook divers porselein, waaronder 27 kopjes en schoteltjes, maar het meest spectaculair was een heel ensemble: ‘negentien stucxkens voorde schouw van kopkens, bacxkens etc. soo fijn als delffs posselij. ’²²⁹ Schepen dr. Govert van Alphen bezat bij zijn dood in 1693 zes grote schotels die per stuk op vier gulden werden getaxeerd en zes kleine schoteltjes, die tezamen met een kan op twaalf gulden geschat werden. Om te verzamelen was porselein eenvoudigweg te duur, ook voor regenten. Cornelis van Bernagie had in 1687 in de zaal ‘een glazen kasken met een porseleinen kop en twee wasse tronikens daarin’ staan. Het porseleinen beeldje was kennelijk bijzonder genoeg om in een soort vitrine tentoon te worden gesteld. De hoge officier Anthonis Crock had in 1658 in zijn keuken ‘een schotelrack met 36 witte schelpschotels’ staan. Deze waren overigens niet werkelijk van porselein gemaakt, maar van een nieuw soort aardewerk: faience.

Het spelen van kinderen blijkt, tot slot, maar zelden expliciet uit voorwerpen; in elk geval onder de elite lag veel meer de nadruk op scholing. Het een kon desondanks best samengaan met het ander. Des te fraaier is dan ook de handboog die Pieter Sgraeuwen begin zeventiende eeuw als burgemeesterszoon kreeg, ‘om zijne exercitie inde schole daarmede te hebben’.²³⁰ Een van de weinige inboedels die verder iets over kinderspullen zeggen, is die van zijdenwever Jean Charpi halverwege de zeventiende eeuw. Hij had een kinderschooldoos met leerboek en ‘een houtte kinderderoerken’, waarschijnlijk een speelgoedpistool.²³¹ De diverse (kinder)wiegen van (wilgen)tenen en een ‘kinderwarmkorff’ verraden eveneens zijn kinderschare.

Jagen

Jagen was een van oorsprong adellijk tijdverdrijf. In de baronie was dit dan ook het voorrecht van de baron, aangezien het een heerlijk recht betrof.²³² Onder Filips Willem was sprake van een kortstondig herstel en stamt uit 1609 de vroegste bepaling uit de zeventiende eeuw omtrent de jacht, mede wegens de vele ongeregeldhe-

²²⁸ Idem, inv.nr. 253: litt. 3.

²²⁹ SAB, ONA: inventaris Jacob Comans.

²³⁰ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 393. Het exemplaar kostte slechts tien stuivers.

²³¹ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 11.

²³² Zie eerder hoofdstuk 2 en verder: Gietman, *Republiek van adel*, hoofdstuk vier.

den daaromtrent.²³³ Tevens hield hij er een valkenier op na.²³⁴ Het vangen van valken in de Baronie gaat terug tot tenminste 1534.²³⁵

Door Maurits werd de jachtregeling tien jaar later aangevuld, met name vanwege groeiende overlast door militairen.²³⁶ Van drossaard Johan van Aerssen is bekend dat hij met 'honden, vogelen en andersints' ging jagen in de baronie.²³⁷ Ook sommige andere hoge functionarissen als de rentmeesters was het toegestaan 'de vrije jacht te mogen exercereren'.²³⁸ Bij een bezoek aan de stad van de Friese stadhouder Willem Frederik in juni 1646, werd door diverse leden van de Oranjefamilie vooral veel gewandeld in de uitgestrekte bossen, wat overigens betekent dat men zich voornamelijk in koetsen liet rondrijden.²³⁹

Pas onder stadhouder Willem III werd de jacht in het laatste kwart van de zeventiende eeuw hervat. Jagen was een van zijn weinige passies en dit was er mede de oorzaak van dat Breda als residentie weer van belang werd. Dit valt tevens goed af te lezen uit de regelgeving. In 1648, 1669 en 1674 was door de domeinraad een algemeen plakkaat 'op 't stuk van de jagt' voor de baronie uitgevaardigd.²⁴⁰ Vanaf 1679 volgde er daarentegen jaarlijks – veelzeggend genoeg met uitzondering van 1688 (het jaar van de Glorious Revolution, de voorbereidingen op de invasie van Engeland) – een 'interdictie', ten teken van stadhouderlijke activiteiten op dit terrein.²⁴¹ Breda kreeg er qua jachtterrein in de loop van de zeventiende eeuw wel een geduchte concurrent bij: de gronden bij paleis Het Loo, in het oosten van het land.²⁴² De groei van de domeinraad als instituut in de zeventiende eeuw betekende in dat opzicht dat de diverse domeinen soms ook elkaar gingen beconcurreren.

In de omgeving van Breda vielen overwegend reigers en ander wild gevogelte te vangen: het eerste werd ook wel beschouwd als de mooiste vorm van de vogeljacht.²⁴³ Of de vogelarij in de baronie ook een exclusief heerlijk recht was, blijft vooralsnog onduidelijk. In de bepalingen van begin zeventiende eeuw wordt dit niet met name genoemd, al werd de patrijsvangst inmiddels wel namens de heer verpacht. De vraag was ook in hoeverre het jachtrecht gebonden was aan het grondbezit en of zich daarmee uitstrekke tot alles aan fauna wat erop vloog en bewoog. Zo werden bijvoorbeeld bijenzwermen eveneens als heerlijk 'bezit' beschouwd, ondanks hun duidelijke eigenschap tot verplaatsing. Hadden lokale heren dus wel het recht om zich de natuur op deze wijze toe te eigenen? Aan het eind van de achttiende eeuw zou daarom het jachtrecht bij uitstek als heerlijk privilege steeds grotere maatschappelijke weerstand gaan oproepen.

Er zijn zeldzame aanwijzingen dat er ook damherten zijn gevangen.²⁴⁴ Hoewel Maurits een wildbaan voor reedieren in het bos van Belcrum had laten aanleggen – later toepasselijk het 'hindeveld' geheten – werd deze slechts enkele jaren onderhouden. De speciale warande voor konijnen trof waarschijnlijk eenzelfde lot. De

²³³ NA, NDR inv.nr. 7939 f. 23r-28r d.d. 06-08-1609.

²³⁴ Ibidem, f. 41r: d.d. 01-10-1613.

²³⁵ NA, NDR/Raad en Rekenkamer te Breda, inv.nr. 358.

²³⁶ Idem, f. 33r-34r d.d. 03-07-1619.

²³⁷ SAB, ONA inv.nr. 133 (niet gefolieerd) d.d. 22-09-1654 (niet gefolieerd): attestatie van zijn voormalig dienaar en knecht Henrick Vervoort.

²³⁸ NA, NDR inv.nr. 7990, f. 349r: notulen domeinraad d.d. 30-10-1706. Anthonis van Buerstede voerde zich hierin valselijk op als griffier en rentmeester [mijn cursivering] van het leenhof om eveneens toestemming te verkrijgen.

²³⁹ *Gloria Parendi*, 243 e.v.

²⁴⁰ Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7939.

²⁴¹ NA, NDR inv.nr. 7992, f. 102 e.v.

²⁴² Wassenaar, 'Stadhouder Willem III als opperjagmeester'.

²⁴³ Hendriks, 'Jacht als vermaak voor de elite', 141.

²⁴⁴ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 149-150.

wildstand was ook in meer algemene zin dalende sinds de tweede helft van de zestiende eeuw, als gevolg van gebrekkige controle vanwege de regionale instabiliteit. Dit blijkt toen er in de winter van 1666 in hofkringen geruchten gingen over een 'wilt varcken' in de baronie: wilde zwijnen waren kennelijk al een zeldzaamheid aan het worden. De lokale stadhouder Bernagie ging nog op onderzoek uit, maar wist van niemand enige zekerheid te krijgen.²⁴⁵ Een paar jaar later had hij gelukkig beter nieuws te melden: 'Hier is vrij veel pedrijs [patrijs] ende alsoo hope ick dat sijne hoogheijt goede jachte sal komen maken.'²⁴⁶

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw werden door de domeinraad op ruimere schaal jachtvergunningen verleend aan particulieren.²⁴⁷ Op jaarbasis kreeg zo'n dertigtal personen een vergunning. Voor de helft betrof het legerofficieren die in de stad woonden (maar er niet als zodanig in garnizoenen lagen: er staat bij hen telkens expliciet vermeld dat ze 'aldaar hun revenuen verteren') of op het platteland. De overige helft bestond uit stedelijk patriciaat: regenten, hun familieleden en renteniers. Jagen was voor deze groep geen serieuze bezigheid gelet op de volgende commentaren: 'wandelt nu en dan doch schiet niets', 'zouden nu en dan ook maar na hunne goederen wandelen', 'zoude na zijn landgoederen wandelende, graag nu en dan zijn snaphaen mede nemen' of 'is geen jager' of 'is geen schutter'.²⁴⁸

Ook in de zeventiende eeuw werd al door anderen dan edelen gejaagd zoals de diverse vogelvangsters bewijzen. Dit blijkt tevens nader uit het houden van eendenkooien, waarvoor toestemming moest worden gevraagd. Voor eendenkooien waren vooral oude vennen geschikt, dat wil zeggen afgegraven turfgronden. Schepen Willem Stas vroeg in 1643 aan de domeinraad om er een te mogen opzetten 'inde Seggen' onder Terheijden. Hij had hiervoor een stuk 'quaet, leeg, waterachtich lant' op het oog. Alvorens hij tot de benodigde grote investering wilde overgaan, wenste hij eerst zekerheid dat in de buurt (dat wil zeggen te Terheijden en Teteringen) niemand anders een eendenkooi zou mogen houden, reden waarom hij een octrooi (een monopolie) voor zestien jaar vroeg.²⁴⁹ De rentmeester zag geen reden dit af te wijzen: de grond had toch nauwelijks economische waarde. Wel vroeg hij zich af of van Stas een tegenprestatie kon worden verlangd. Was het in Holland gebruikelijk om in soortgelijke gevallen niet iets 'van pluim ofte gelde' van de aanvrager te vragen? Uit de vraag om een recognitiecijns blijkt wel de onbekendheid met het fenomeen eendenkooi, waaruit tevens valt af te leiden dat dit de eerste in de baronie is geweest. Hoe zeer Stas zich op dit punt liet leiden door eigen liefhebberij, blijkt tevens uit het feit dat toen hij in 1641 ter vestiging in Breda een huis kocht bij de koop een 'hoenderplaetse' was inbegrepen.²⁵⁰ Dit was ook niet zomaar een huis: het betreffende pand Reyenburg, gelegen aan de Veemarkt, werd voor maar liefst fl. 7.300.- aangekocht.

Eendenkooien dienden eensdeels ter plezier, anderdeels ter profijt. Griffier van het leenhof Dionys van Rucphen beschikte een decennium later eveneens over een eendenkooi die gelegen was op de grens van de baronie met de heerlijkheid

²⁴⁵ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 437r-v: d.d. 15-12-1666; idem, f. 438 d.d. 21-12-1666.

²⁴⁶ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 374v d.d. 28-09-1669.

²⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 7992, f. 220 e.v.

²⁴⁸ Ibidem, f. 251r-252r.

²⁴⁹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 406r: niet gedateerd maar met apostille d.d. 07-12-1643; idem, f. 407r d.d. 09-01-1644: volgens Verelst was de locatie 'inde lage brouck seggen van Terheijden'. Deze eendenkooi wordt later overgenomen door Cornelis Pieterssen van Rotterdam, zie f. 425 e.v. d.d. 1660.

²⁵⁰ SAB, ORA inv.nr. 532, f. 178-179 d.d. 15-06-1641.

Wuustwezel in het kwartier Antwerpen.²⁵¹ Onder Zundert lag een ‘seecker blickvenne ofte meer genaemt de groeningen’ dat door hem en zijn compagnons (de compagnie der gemoedens; zie hieronder) met een dijk was omgeven, waardoor het water kon stijgen. Dit was in eerste instantie gebeurd om hen het vervoer van turf mogelijk te maken, omdat zij daar in 1653 deels van de heer van Breda moeren hadden gekocht; nu wilde hij op ditzelfde water een ‘eijndtvoegkoeije’ aanleggen. Hij diende voor dit privilege een recognitie van vijf gulden per jaar te betalen. Enige jaren later werd ‘inde beemden’ onder Princenhage aan Anthonis Gillis van Loon en Jan Cornelis Hendrik Dirven octrooi verleend voor een derde eendenkooi (en tevens ‘gansevlucht’) op hun eigen erf.²⁵² Hun octrooi werd verlengd in 1675, nu tegen mogelijke betaling van acht gulden per jaar. In 1684 vroeg Dirven een eigen octrooi voor het maken van een eendenkooi op zijn verdrongen land gelegen in Halderdonk onder Princenhage.²⁵³

Zuidelijk van Breda was de favoriete plek voor dit exclusieve tijdverdrijf. Niemand uit de Bredase elite lijkt zich hier verder mee bezig te hebben gehouden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De bestaande eendenkooien werden op hun beurt overwegend doorverkocht, in plaats van dat er nieuwe werden opgericht. Die van Stas te Terheijden eerst door Cornelis Pieterssen van Rotterdam in circa 1651 en later door Nicolaas Peeters Kerkhoff. Bij de laatste is weliswaar ondertussen sprake van een nieuwe aanvraag, maar de locatie is dezelfde.²⁵⁴ In 1691 preciseert hij namelijk dat de oude eendenkooi was verdrongen. De functie van een eendenkooi wordt in deze aanvraag beter gepreciseerd dan in alle andere: het werd namelijk in de wijde omtrek aan anderen verboden ‘te mogen jagen, schieten ofte komen met eenige honden, netten ofte roers’. Een eendenkooi was in feite een vogelbroedkamer voor privégebruik, niet voor jan en alleman om vogels in af te schieten. Wie toch betrapt werd kon rekenen op inbeslagname van zijn geweer en een boete van vijftig gulden. Tezamen met Leendert Pieterse Kerkhoff, werd de familie Kerkhoff de eerste van professionele kooikers in de regio. In 1710 ontstond er nog wel ruzie met de ingelanden van de polder ‘door het uijtvliegen en loopen van voorsz. vogels niet alleen onder de voet geloopt en afgepickt werden verscheyde weijden, maer ook diversche bunderen zaijlant daerdoor geruineert werden.’²⁵⁵

Tuinieren

In de tuin was nog het meest sprake van een overlapping van de publieke en private sfeer. Tuinieren was een van de weinige vrijetijdsbestedingen waar de elite zich in Breda vrij massaal aan overgaf. Veel van de huizen in de stad beschikten over een *hof* of tuin; voor beroepsgroepen als artsen was een kruidentuin zelfs noodzakelijk. In zijn briefwisseling met Daniël van der Meulen, liet burgemeester Godevaart Montens eind zestiende eeuw eens doorschemeren dat zijn ‘broeder’ Noiroot voor hem in Leiden diverse spullen uit Venetië had achtergelaten. De spiegels (een Venetiaanse specialiteit) en boeken moesten maar tijdelijk in bewaring worden gehouden, maar de ‘cleijnicheijt’ van een pakje met zaden moest zorgvuldig worden uitgepakt, in aparte doosjes gedaan en direct met een bode voor verzending worden

²⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 410 e.v. niet gedateerd maar met apostille d.d. 27-06-1654; idem, f. 412r: advies Verelst d.d. 01-07-1654 ‘in s’heeren wildert achter achtmal onder Sundert’; idem, f. 413r-v: octrooi d.d. 06-07-1654.

²⁵² Ibid., f. 418 e.v. d.d. 1656; verlenging d.d. 1675, zie f. 430 e.v.

²⁵³ Ibid., f. 450r d.d. 12-04-1684.

²⁵⁴ Ibid., f. 441 e.v.

²⁵⁵ Ibid., f. 467r d.d. 13-06-1710.

meegegeven.²⁵⁶ Venetië was op dat moment nog de sleutelstad tussen oost en west en het is dan ook gissen naar de exotische origine van deze zaden. Op een woensdagnacht in april 1616 werden uit de hof van oud-burgemeester en schepen mr. Joachim Gillis ‘veel costelijcke blommen genomen’.²⁵⁷ Aan de hand hiervan mogen we aannemen dat hij een liefhebber was van bolgewassen (mogelijk ook tulpen) en vele uurtjes in zijn tuin doorbracht om ze te kweken en onderhouden. Zijn bloementuin op het Ginnekenseinde, een huizencomplex (deels nieuwbouw) waar reeds vele jaren aan was getimmerd, was nu echter het doelwit geworden van een ander soort ‘liefhebber’ die wel dezelfde smaak had, maar niet het benodigde geld of geduld. De magistraat loofde een fikse beloning van vierentwintig gulden uit voor informatie die zou leiden tot de aanhouding van deze dief. Ook de Van Aerssens waren kiene tuiniers; drost Cornelis had zelfs in Breda een hovenier in dienst. Toen Jacob Cats door de Staten-Generaal in 1632 naar Londen werd gestuurd (niet voor de eerste keer overigens), hield zijn schoonfamilie een oogje in het zeil op zijn huis in Den Haag:

Dese groote droochte heeft uwen hof seer achtergesteld, de kersen sijn bijna alle verdroocht, daer schiten evenwel noch vruchten van u. e. arbeijt over. Onse bien [bijen] sijn seer vermenichvuldicht. Hier en is tegenwoordich niet veel nieus ofte om beter te seggen niet veel goets.²⁵⁸

Zoals zo vaak in briefwisselingen, wisselden privé-zaken zich af met staatszaken: is de tuin tenslotte ook geen wereld in het klein? Omgekeerd stuurde Johan van Aerssen in 1649 vanuit Breda een geschenk op aan Constantijn Huygens die op dat moment helaas niets geschikts in zijn tuin kon vinden om terug te geven.²⁵⁹ Gezien het tijdstip, begin november, was dit begrijpelijk.

Het elkaar toesturen van vruchten en gewassen uit de eigen tuin gaf vriendschap een diepere betekenis dan met andere giften het geval was. Maria Buysen schreef in het voorjaar van 1610 aan de secretaris van Princenhage, Adriaan van Bergen, dat ‘deselve believe ons een weijnich wortelen van esperges mede te deijlen want wij tegen mej alhier tot Breda mejnen te comen woenen, ende eenen tamelijcken grooten hof hebben’.²⁶⁰ Tuinieren speelde dus een belangrijke rol in het leven van de stedelijke elite. De tuin als object stond dan ook voor veel meer: zij was verre van onschuldig en werd geassocieerd met een reeks van allegorische betekenissen, waaronder de tuin als aards paradijs en als domein van de goden. Ordening van de tuin was daarmee een teken van goed rentmeesterschap op aarde, extra toepasselijk in het geval van Maria Buysen die was getrouwd met rentmeester Johan van den Corput.²⁶¹

Het lijkt erop dat in Breda in de loop van de zeventiende eeuw vooral fruit werd geteeld in plaats van bloemen. In 1670 werd kapitein Butler de wacht aangezegd wegens zijn huur van het huis Nassau omdat de erfgenamen dit wilden verkopen. Bepaald werd dat de huurder nog krijgt wat hem toekomt ‘in den hoff van den kersseboomen, persick ende appelkoosbomen (circa 61 stuks) ... alsmede het nieuw priel door hem daarin gemaakt’.²⁶² De tuin van de Van Aerssens - ‘seecke-

²⁵⁶ RAL, Archief Daniel van der Meulen inv.nr. 677, litt. 13 d.d. 20-06-1596.

²⁵⁷ SAB, OSA inv.nr 220: brieven stadsbestuur [...], litt. 41: d.d. 24-04-1616.

²⁵⁸ NA, Archief familie Van Aerssen van Voshol, inv.nr. 238, dd.22-06-(1632).

²⁵⁹ *Briefwisseling Huygens*, IV, briefnr. 5001 d.d. 03-11-1649.

²⁶⁰ SAB, dorpsbestuur Princenhage, inv.nr. 90 map III-d: brief Marie Buijsen d.d. 29-03-1610.

²⁶¹ De Jong en Dominicus-van Soest, *Aardse paradijzen*, 69-123.

²⁶² SAB, ONA inv.nr. 274, akte 1 d.d. 14-10-1670.

ren grooten hof met verscheijden fruijtboomen daerinne met een somerhuys van outs genaemt den capucinenhoff” - werd in 1679 verkocht voor fl. 2.550.-. aan Johanna Geens, weduwe van Jan van Cranendonck.²⁶³ Voor een dergelijke som geld kon men in die tijd royaal wonen in Breda: het hof van de Van Aerssens moet in de zeventiende eeuw duidelijk iets bijzonders zijn geweest. De tuin als apart lustoord was dan ook slechts bestemd voor een welgestelde minderheid.

Dergelijke zomerhuizen of objecten van ‘plaisance’ lijken in de tweede helft van de zeventiende eeuw binnen en buiten de stad in opmars gekomen. Oud-burgemeester Van Berlicum verkocht in 1662 een tuin met land ‘metten speelhuijsen daerinne staende’ gelegen in de Donk.²⁶⁴ Bij de aankoop was er al sprake van een heggescheiding door middel van ‘eenen levenden doornenthuijn’.²⁶⁵ Oud-schepen dr. Govert van Alphen had op een stuk land buiten de stad, langs de nieuw aangelegde steenweg naar Princenhage, in de jaren tachtig eveneens een tuinhuis laten bouwen.²⁶⁶ De bedoeling van dergelijke tuinhuisjes wordt deels duidelijk uit een bezoek op een zomerse avond in 1692 van Constantijn Huygens jr. aan neef Buerstede, die mij ‘in sijn somerhuysje bracht en slechte kreeften en slechte Rhijsche bleeckert gaff’.²⁶⁷ Het eten mocht Huygens dan minder zijn bevallen, nieuw waren dergelijke bouwsels zeker niet. De priester Otto van Galen had al in 1541 een ‘somerhuys’ in zijn tuin in de Visserstraat.²⁶⁸ Gouverneur De Heraugières liet eind zestiende eeuw een speelhuis met oranjerie bouwen op zijn omvangrijke complex aan de Caterstraat. Ook bij het kasteel hoorde vanaf circa 1620 een speelhuis, ter vervanging van een oorspronkelijk door graaf Hendrik III van Nassau opgericht vogelhuis. Later in de zeventiende en achttiende eeuw zou dit speelhuis een tapperij worden.

Begin achttiende eeuw zag de modieuze stadstuin van de patriciër Maarten Kip er als volgt uit. In de tuin stonden dertien grote sinaasappelbomen en een citroenboom in vierkante houten bakken; een granaatboom en twee vijgenbomen; dertien kleine sinaasappelboompjes in stenen potten; ‘een partije’ jasmijn, myrthe en andere soortgelijke kleine boompjes in stenen potten; tien grote laurierbomen en nog twee wat kleinere laurierbomen in vierkante houten bakken; zes kleine laurierboompjes in aarden potten; vier grote beelden ‘soo heele als gebroocken’; zestien kleine beeldjes in diverse posturen plus nog een rode marmeren ‘moertier sonder stamper’.²⁶⁹ Niet iedereen had echter evenveel ruimte om de mode te volgen; hier wreekten zich ook de smalle, langgerekte kavels waardoor de Franse tuinmodellen maar gedeeltelijk konden worden overgenomen. Op het binnenerf of pleintje bij Cornelis van Bernagie stonden enige aardewerken potten, ‘geleije’ kommen, twee houten waterremmers, ‘een tobbeken met een ijzeren band’ en een laurierboom in een houten kuip met eveneens ijzeren banden.

Behalve de introductie van de laurierboom en citrusvruchten dankzij de oranjerie bleven de traditionele vruchtenbomen in trek. Schepen Vingerhoets had voor zichzelf ‘apricoosboomen’ laten bezorgen, die bij zijn dood in 1709 nog niet betaald bleken te zijn.²⁷⁰ In navolging van het Valkenberg, het tuinpark van de Oranjes bij het kasteel van Breda dat ook na hun vertrek permanent werd onderhouden, be-

²⁶³ SAB, ORA inv.nr. 542, f. 117-8 d.d. 13-05-1679.

²⁶⁴ SAB, ORA inv.nr. 537, f. 243v-244 d.d. 07-04-1662.

²⁶⁵ SAB, ORA inv.nr. 535, f. 40 d.d. 18-04-1651.

²⁶⁶ Kappelhof, ‘Zaken doen over grenzen heen’, 166.

²⁶⁷ *Journalen Constantijn Huygens*, I, 440.

²⁶⁸ Van Hooydonk, *Bredase elite tussen 1350 en 1550*, 77; de huidige Visserstraat 14/20.

²⁶⁹ SAB, ORA inv.nr. 598, akte 162 d.d. 06-09-1718.

²⁷⁰ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 1022.

schikte de stad dus over diverse fraaie stadstuinen. Sommigen onder de stedelijke elite bleken een steeds diepere verbondenheid met de natuur te voelen naarmate de achttiende eeuw vorderde. Kip was eerder commandant van Willemstad geweest, in welke hoedanigheid hij daar ook nog een huis bezat. Als verdere blijk van zijn zeer uitvoerige codicil omtrent het beheer van zijn nalatenschap, liet hij bepalen dat de bomen die hij hier langs de Steenweg had aangeplant tenminste dertig jaar dienden te blijven staan alvorens deze mochten worden verkocht.²⁷¹ En hij was niet de enige die zo'n grote zorgvuldigheid betrachtte met het aardse rentmeesterschap. Gerard van Beeck, rentmeester van beroep, liet in een codicil van 1719 al even uitgebreide instructies na omtrent een stukje land aan de zuidkant van de steenweg naar Princenhage, dat onder zijn hoede in een vruchtbare fruitboomgaard was veranderd.²⁷²

Conclusie

Het vermogen van Bredase regenten werd hoofdzakelijk belegd in onroerend goed of in dienst van de gemeenschap gesteld. De brede behoefte aan liquide middelen in de samenleving, gekoppeld aan hun eigen welgesteldheid, maakte van hen op grote schaal privaat-bankiers. Op deze wijze bonden zij tevens andere mensen in de gemeenschap aan zich. Eventuele overige investeringen met surplusgeld was behoudend van aard, waarbij ook de eigen achtergrond meetelde. Leden van de bestuurlijke elite waagden zich vooralsnog als enigen aan overheidsleningen (inclusief buitenlandse fondsen), terwijl katholieken duidelijk hun eigen bestemmingen hadden.

Als elitegroep werd door de regenten in belangrijke mate geconsumeerd. Voor de mooiste, duurste of meest modieuze spullen moest men overigens toch vaak bij leden van de bestuurlijke elite zijn, hoge militaire officieren of de economische elite. Binnen het assortiment aan huisraad bestond een oneindige variatie in kwaliteit al naar gelang de financiële middelen, eigen voorkeuren etcetera. De interieurs en de hele wooncultuur raakten wel steeds meer aan mode onderhevig: in de loop van met name de tweede helft van de zeventiende eeuw werden een voor een een reeks veranderingen geïntroduceerd. Hun huizen waren over het algemeen fraai ingericht en vertrekken mede aan de hand van kleurensamples op elkaar afgestemd. Het gebruik van de diverse vertrekken lijkt in Breda al vroeg in de zeventiende eeuw tot een duidelijke functionele indeling te hebben geleid. De levensstijl van de regenten was al met al vrij klassiek: zij bleken in vele opzichten eerder stijlvolgers dan trendsetters. In elk huis was, blijkens de decoratie, desondanks wel iets van een persoonlijk tintje te vinden.

Verder hield men zich binnenshuis vooral bezig met musiceren en of lezen en buitenshuis met tuinieren. In mindere mate trok men erop uit voor de jacht hetzij op vogels, vissen of wild. Dit voorstaan op deftigheid mag ook blijken uit het grote aantal portretten dat men er op nahield ter bevestiging van de eigen status. Bredase regenten zagen het liefst zichzelf, familie of vrienden (inclusief hun patroon, de prins van Oranje) aan de muur hangen. Dit gebeurde ook vaak op prominente plekken (het salet) en het liefst seriematig. Enkele goederen werden bij nalatenschappen telkens specifiek aangemerkt als 'waardevol' in de dubbele betekenis van het

²⁷¹ SAB, ONA inv.nr. 598, akte 159 d.d. 10-12-1717; dit is de oorspronkelijke datum van de akte, die later in 1717 en 1718 nog enkele malen werd aangevuld.

²⁷² SAB, ONA inv.nr. 516, akte 23 d.d. 05-09-1719.

woord. Deze voorwerpen waaronder bedden, zilveren doopgeschenken, gouden ringen, kleren en familieportretten waren voorbestemd om aan de kinderen door te geven.²⁷³ Op deze wijze gaf men blijk aan een grote gehechtheid van continuïteit: de familie was het hoogste gedachtegoed op aarde.

²⁷³ In haar studie naar de betekenis van huisraad besteedt Dibbits hier maar zijdelings aandacht aan; *op.cit.*, 38-41. Voor de rol van portretten in deze, zie verder: Montias, *Art at Auction*, 18-19; 88.